مەسعوود محەمەد

زرِەخەون لە تەمومژ بە دەوری «مەحوی» ی تۆقەڵەوە

وەشانی یەکەم: گۆڤاری کاروان ژمارە 62 ساڵی 1988

وەشانی دووەم: سایتی www.mamosta.net ساڵی 2009

لە بەڕێوەبەرایەتی ڕۆشنبیریی جەماوەر، لە سلێمانی، بانگهێشتنێکم بۆ هات وێڕای نامەیەکی دڵسۆزانە لە مامۆستا عەبدوڵلا ئاگرینەوە بە بۆنەی سازدانی میهرەجانێکی بیرخەرەوەی شاعیری مەزنی کورد «مەحوی» لە ڕۆژانی 17- 18\12\1987 هەر لە سلێمانی. چەندێک بەو میهرەجانە دڵخۆش بووم هێندەم پەرۆش خوارد لە نەلوانی دەرفەت بۆ ئامادە بوونم تێیدا. باری نالەبار و تەنسازی مەیلەو لار بوونە سەرباری چەند هۆیەکی دیکەی نەگوتەنی لە شوێنی خۆمدا پیشیان پێ خواردمەوە. چ ماوەیەکیش نەبوو لە نێوان شەوی 11-12\12\1978 کە نامە و بانگهێشتنەکەم پێ گەیشت لەگەڵ ڕۆژی بەرپابوونی میهرەجانەکە بایی ئەوە بکات بە گوتار پایەی ئەو کەڵە شاعیرە لە هەستمدا بدەمەوە بە خامە و بیکەمە نامەی پیرۆزبایی و منەتباری بەڵکوو قەرزداریم لە ئاست گیانی مەحوی و چاکەی بەڕێوەبەرانی میهرەجانەکە نەختێک کەمتر بکاتەوە. ئیستا لە 19\12\1987 کەوا گاگۆڵە بە خامەی ساوا دەکەم بۆ ناو باغ و ڕاغ و دەشت و بەهەشتی جیهانی مەحوی نازانم میهرەجانەکەی بە چ گەیشت. تەما و ڕاپەڕموونم بە پایەی مەحوی و هەستی نرخ زانی و بایخ ناسیی ئەدیب و ئەدەبدۆست و جەماوەری خوێنەری کورد بە گشتی و هی شاری سلێمانی بە تایبەتی هانم دەدا لە تاریکی بێ خەبەریدا گەشبینانە چاوەچاوەی ئەو دەمە پیرۆزە بم کە موژدەی نە تەنها سەرکەوتن بەڵکوو هی هەڵمەتبەری و بەهرەبەخشی و بەرهەمداری میهرەجانەکە گیانم دەگەشێنێنێتەوە، وا لە ئێستاوەش ڕێم بە خۆم داوە ختووکەی شادی دەروونم بەو موژدەیە بگرژێنێتەوە و بەوەدا تام و شامی کۆڕی مەحوی بپژێتە مەرەکەبمەوە و بە خۆشاو بتکێتە ناو دێڕەکانم بۆ بەر چەژی خوێنەران:

دڵی بردم بە شۆخی دلبەرێکی تازە، سەرلەنوێ
موبارەک بێ لە دڵ سەودایەکی کەی کەوتە سەر، لە نوێ

بە ڕاستی و بێ تەئویل، مبارەک بێ لە دڵ و سەودای دەریا و دەشت و دۆڵ و کەژ و چەمەن و باغی مەحوی کە بە ئەفسوونی شیعرەکانی جلوە لە خەیاڵی خوولیادار دەبەستن، نرکە و نەعرەتە و هەڕەشەی ئەم سەردەمە لەبەر گوێی دڵدا دەگۆڕن بە ئاهەنگی بلبل و ساز و عود یان هەر نەبێ وەک بەنجی برینکاری ئازاری هەستی زامدار سڕ دەکەن. کێ بێ لە ئێمەی کوردی ئاخەلێوی ساڵی بەدیوومی 1987 و صەدەی بیستەمی خوێن لێ چۆڕاو دڵێکی یان ملێکی بەر تیغی بڕندە نەکەوتبێت.

لە چاوا نەم نەما بۆ گریە نۆبەی سەجدە و بەر دەربە
سیاساڵم نەبارە نوێژی ئیستیسقا نەکەم چ بکەم

خۆم لە جیاتی قەڵەم صەد جار «سەجدە بەردەبەر» ی پەرستگەی دیوانی مەحویم کە لەوێدا بێ لە چاکی و پاکی شتێک نییە سەجدەی بۆ ببردرێت.

خەیاڵی کۆن و نوێم لێ تێکەڵ دەبن و دەمگێڕنەوە بۆ ڕابوردووی دە دوازدە ساڵێک لەمەوبەر و حیکایەت خوانیم پێ دەکەن تا بڵێم: یەکێک لەو خوولیایانەی دەمی ئەندامەتیم لە کۆڕی زانیاری کورد کە هەست و خوازمی بۆ خۆی دەکێشا ئەوە بوو. دوا بە دوای لێ بوونەوە لە باسی حاجی قادر، یان بە کتێب یان بە زنجیرە گوتار لەسەر شاعیرانی ڕیزی یەکەمی خاوەن دیوانەکانمان بنووسم. بێگومان مەحوی لوتکەیەک بوو لەوان. هەرچەند شیعری مەحوی تا حەفتاکانیش هێندەی شیعری نالی و سالم و کوردی و شێخ ڕەزا و وەفایی و مصباح الدیوان... بە بەرچاومدا تێنەپەڕیبوو، بەڵام ئەو نموونانەی بیستبوومن و خوێندبوومنەوە، بێ هەڵوەست کردن، شەبەنگی مەحوییان لە هەستمدا بەرەو پایە هەرە بڵندەکان دەبرد. مەهارەتێکی لەو نموونانەدا ڕەنگی دەدایەوە دەتگوت لە گۆمی نالی بڵق دەدات:

ئەوا لەیلا بەرِۆژی حەشر ئەدا وادەی لیقا محوی
هەتا قامی قیامەت ئاهـ و واوەیلا نەکەم چ بکەم

چەند ئاشکرایە «واوەیلا» جڵەوی هۆشت بەرەو «وا لەیلا» وە دەبات کە لە بەرایی نیوە دێڕی یەکەمی بەیتەکە دەدرەوشێتەوە: «وا» ی سەرەتای وشەکە سێبەری ئەو «و» ەی بۆ ناو وشەی دواتر بردوە و «لەیلا» ی کردوە بە «وەیلا». سەیریش بکەی دەبینیت لە «ئەوا لەیلا» دەقی «وا لەیلا» بە تەواوی دروست بووە. ئنجا لە وشەی «وادە» ی دوای وشەی «حەشریش» تەکانێک بۆ ئەو «و» ە باس کراوە دەچێت کە «لەیلا» ی کردوە بە «وەیلا» و بە تیرێک دوو نیشان پێکراوە. ئەم مەهارەتە، بەر لە مەحوی، تەنها لە نالی بەدی کراوە کە گوتوەتی:

بۆ شهدی کلامت کە بە اشرابی لطافت
«لذة» دەگەیێنێ بە دڵ و «دهن» ی مخاطب

بە ئانقەست و بۆ خاتری باشتر ڕوون کردنەوە بەیتەکەم بە ڕێنووسی کۆن نووسی، دارِشتنی بەیتەکە و کەرەستەی تەعبیری تێیدا بەکار هێنراوە نوختەیەکی پیتی «ذ» ی گوشراو لە «لذة» ەوە دەگەیەنێ بە «دهن» و دەیکاتە «ذهن». شەهدی کەلام لە «دهن» دا کە بە واتای دەم و زارە جێی دەبێتەوە بەڵام کە «لطافت» ی تێکەڵ بوو حەقیەتی بگاتە «ذهن» یش. شەهد و دەم هەردوویان ماددین. بەڵام «ذهن» مەعنەوییە بە «لطافت» کە وەک ذهن مەعنەوییە ئەو شەهدەی پێ دەگات. وشەی «دهن» ی فارسی ئەگەر وەک خۆی «دهەن» بخوێندرێتەوە کێشی بەیتەکە تێک دەچێت بەوەشدا دیارە تەرخان کراوە بۆ قۆستنەوەی نوختەکەی «ذ» تاکوو ببێتە «ذهن» کە لەگەڵ «دهن» نەک «دهەن» دا هاوکێشن.

سەیەری دوای «لذة» بکە یەکسەر «دەگەیێنێ» هاتووە کە هەر «گەیاندن» چاری ڕاگوێستنی ئەو نوختەیە دەکات بۆ سەر «دهن». دەمێنێتەوە بڵێین «دڵ» هەر شیرنایی مەعنەوی شەهدەکە هەست دەکات. نە نوختەی ڕاگوێزراو بەخۆیەوە دەگرێت و نە پەکیشی لەسەری کەوتووە بۆیەیە ئەو نوختەیە لە شێوەی «حتمی» بۆ «دهن» دەچێت. وەک کە شیرنایی مەعنەوی بۆ دڵ و ذهن لەبارە، شەهدیش بۆ «دهن» کە دەمە لە شوێنی خۆیدا بە ماددی دەمێنێتەوە.

مەحویش کە لەیلای لە جێگەی «یارم، مەحبووبە...» داناو نەیگوت:

ئەوا یارم بە ڕۆژی حەشر ئەدا وادەی...
ئەوا مەحبووبە ڕۆژی حەشر ئەدا وادەی...
نیگارم وا بە ڕۆژی حەشر ئەدا وادەی...

مەبەستیەتی تێی بگەین دەیەوێ «والەیلا» ویردی زاری بێت تا ڕۆژی قیامەت. لە سێبەر یاخود لەبەر تیشکی وا وەیلا و وا لەیلادا «قامی قیامەت» یش قوتە قوتێک لەگەڵ هێما ناسینەوەماندا دەکات. ئەگەر نەگونجانی کێش لێ گەرِابایە دەشیا «قامی قامەت» لە جێی «قامی قیامەت» بێ وەک کە شیا واوەیلا لە جێی والەیلا بێ چونکە لە پێشەوە باسی حەشر هاتووە. لە واتادا فەرق نامێنێ لە نێوان قامی قیامەت و قامی قامەت کە دەزانین قامی قامەتی ئەو نازدارە لەیلایە هەزاران جار پتر پەسەندی مجێزی عاشقە. هەتا قامی قیامەت دەبێ بڵێم والەیلا... دەرکەوتن و ڕاست بوونەوەی قامەتی لەیلاش ئاواتێکە هێندەی حەشر لە تەمای عاشق دوورە. هێندەی حەشریش ئاشووبی شەیدایی لە جیهان پەیدا دەکات.

مەبەستم نییە بڵێم ئەو مەهارەتە و هونەرەی مەحوی لەم بەیتەدا چاولێکەرییە لەوەوە بۆ نالی. خۆ ئەگەر وەهاش بێت چ کەمایەتی تێدا نییە. بگرە زێدە بەهرەیەکی مەحوییە لەو بەیتەدا دیار دەدات چونکە ئەم جۆرە چاولێکەرییە ئاستەنگترین ڕێگەیە شاعیر پێیدا بڕوات لە هونەری شیعری خۆبەستنەوە بە شیعری یەکێکی دیکەوە وەک: اقتباس، تضمین، معارضة... ڕاستییەکەی ئەگەر مەحوی هەستی بەو هونەرەی نالی کردبێت، کە بە ترجیحەوە دەڵێم هەستی پێ کردوە، تاکە کەسیک دەبێت لە شوعەرای کوردی دەیانناسم ئەو هونەرەی لە نالیدا دۆزیبێتەوە. من لە گوتارێکی زنجیرەی «چەپکێک لە گوڵزاری نالی» دا دەوری ئەم شیوە هونەرەی نالی هەڵاتووم، ئەوساش جارێ بەیتەکەی مەحویم نەدیتبوو بۆیە بوو پەنجەم بۆ نموونە شیعری ڕانەکێشا لە بابەتی بەیتەکەی نالی بێت، ئەو هونەرەش نەمبیستووە ناوی بۆ داندرابێت مەگەر بە تەئویلێکی دوور بدرێتەوە بە «استخدام» ئەوساش پەراوێزی ئیستیخدام وەها لێک دەکێشرێتەوە زۆرینەی جۆرەکانی «محسنات» ی تێدا جێ ببێتەوە. ئێرەش جێی لێکۆڵینەوەی باسی ئەوتۆیی نییە لە مەحویمان بدزێتەوە بۆ خۆی...

دوای دابڕانم لە کۆڕ باری چالاکیم لە مەیدانی نووسیندا گۆڕا. حاجی و نالی جگە لەوەی کە خۆم بە دڵ و زمانیش پێیانەوە خەریک دەبووم، بڕیاری ئەنجوومەنی کۆڕیش ئەوەبوو لێیان بکۆڵمەوە و بۆ حیسابی کۆڕ ئەو لێکۆڵینەوانە بڵاو بکرێتەوە. لەبەرەو کۆتایی ساڵی 1978 ەوە ئیمکان نەما خۆم تەرخان بکەم بۆ تاکە باسی کەسێک یان بابەتێک ساڵێکم لێ بخایێنێ مەگەر یەکێک یان لایەنێک بەرباری ئەرکی ئەو کارە بێت، ئیتر نەشیا چی دیکەی بە پلان و نەفەسی درێژەوە تەمای خۆم لە توێژینەوەی ئەدەب وەیا ژیانی کەسانی دەستنیشان بنێم. لوان و ڕێکەوت چۆنی هێنا و کێی خستە تۆڕی فکرمەوە دیمانەی بەخێر، قەدەر، ڕێکەوت وەها بوو کە ئەم ساڵەی 1978 لە گیانە لاوەی بەسەرچوونیدا هات دوو لێوەی مەرگی لێک بنێت بابەتی ئەم نووسینەی بەرکەوت و بە میرات بۆ منی بەجێ هێشت. ئاخر منیش 365 ڕۆژی ڕەبەقی ڕەق ڕووڵەییم کردوە و لێی بووم بە میراتگر. دەڵێن سەیرە لە کۆیێ بەڵام سەیرترە لە ڕۆژگار کە ساڵی وەها ڕەش میراتی وەها گەش بەجێ بهێڵێت. ئایەتی «یخرج الحی من المیت» م بە بیردا دەهێنێتەوە.

مەحوی و هاومەسلەکە نەمرەکانی لەو جۆرە ئەستێرانەن ئاوا بوون و بزر بوونیان بۆ نییە. لە دەمێکەوە بە دڵ و هۆش ئاشنایانم. پێ بە پێی فراژی بوونیشم لە ناسینەوەی بایەخ و نرخ و جوانی پتر ئۆگری ناو و شاعیریەتیان بووم. ئەو ڕاستییەش لە زێدە

پیاوچاکی خۆمەوە نییە. بگرە لە زێدە پیاوەتی ئەوانەوەیە کە لەسەر بنگەیەک دامەزراوە بە دروستترین عەیارەی نرخپێو سفتی و پتەوییەکەی بە ئیسپات دەگات، لە گەییشتن بەو ئیسپاتەش ڕەنجم بردوە.

من لە عەیارەی نرخپێو هەرچی خاترانەیە تێم نەخوێندۆتەوە، مەرجەکانی پەسەندایەتی عەیارەش لە بابەتێکەوە بۆ بابەتێک دەگۆڕێن. ئەو بابەتانەی کە لایەنی «جوانی» تێیاندا بنەڕەتییە دەبێ لە پلەی جوانیدا ژووروووی «ناوەنجی» کەوتبێتەوە دەنا بە عەیارەی من لە سەنگ دەکەوێ، ناچاریش نەبێ خۆمیان تێ ناگەیەنم. بێکەس لە موناسەبەیەکدا گوتی: هەردوو گوێم پڕ بوو... منیش دەڵێم ئەرز و ئاسمان پڕ بوو لە گۆرانیی ناوەنجی و مۆسیقای ناوەنجی و بەستەی ناوەنجی و شیعری ناوەنجی و چیرۆک و ڕەسم و پەیکەر و شلەساواری ناوەنجیش تاکوو لە دەفری تەحەمولمان کەلەڕێژییان کرد. ئەو بابەتانە - جگە لە شلەساوار — تێکڕایان بەر جغزی مەهارەت دەکەون، بابەتیش هەن وەکوو پزیشکی، بەننایی، خەباتی، دارتاشی، شەعبەدە، چاپوک دەستی... و دەیان و صەدان کەسب و کار لە هەمواندا مەهارەت هەیە تا ئەوەی پزیشکی ناماهر دەبێتە مەرگی نەخۆش بەڵام دوو نوختە (ناڵێم پتر) لێکیان جودا دەکاتەوە. نوختەی یەکەم ئەوەیە کە هەرچی بەرەو هونەری تەواوەوە دەچێت لایەنی جوانی و مەهارەت تێیدا بەرچاوترە تا ئەوەی ڕەنگە هونەر هەبێ هەر مەهارەتی ڕووت بێت کەچی پزیشکی لە سەرەتاوە زانستە دواتر مەهارەتە. نوختەی دووەم ئەوەیە پزیشکی و نەجاری و لێخوڕی و بەننایی بە ڕادیۆ و تەلەفزیۆن و سینەما و شانۆ و نووسینی ڕۆژانە ناخرێتە بەر چاو و گوێی خەڵق. گۆرانیبێژێکی نیوداشت لە هەموو زاناکانی وڵاتی خۆی مەشوورتر دەبێت، تێشیاندا هەیە لە مەرگیدا کچان خۆیانیان بۆ کوشتوە.

شیعر بابەتێکە لە لایەن مەهارەتەوە دەکەوێتە نێوان ئەدەبی پەخشان و هونەروە. بایی زێدە پشکی لە جوانی و مۆسیقا پەخشان بەجێ دەهێڵێتەوە بۆ لای هونەر. هەرچی بابەتێکی پشکی جوانی و مەهارەتی تێدا بەرچاو بێت لە پلەی یەکەمدا ڕوخسارە ئەوجا ناوەڕۆک. تابلۆیەکی ڕەسم کە مەرجی هونەر و مەهارەتی تێدا نەهاتە دی نرخی نابێت با لە ناوەڕۆکدا پێش نیسبەی ئاینشتاینیش کەوتبێتەوە. ڕەنگە مولحیدێک وێنەیەکی مەهارەتی کەعبە بە دەیان هەزار دینار بکڕێت هەر وەک دینداریش لەوانەیە ڕەسمێکی پشت لە دینی پڕ لە مەهارەت بەو نرخە بکڕێت بە مەرجێک خۆی مەیلی هونەری هەبێت. ئنجا کە زانیمان شیعر خزمی هونەرە

هەقمانە لێی داوا بکەین جوان و ڕازاوە بێت، کە وەها نەبێت لە شیعرایەتی دەکەوێت.

ڕاستییەکی دیکەی گرنگیش هەیە داوا لە شیعر و تێکرِای هونەر دەکات ڕازاوە و بێ عەیب بێت. شیعر و هونەر لە چاو قسە و پەخشان ئامێری مام سەلامەتۆکەی تەعبیرن. جارێ لە پێشەوە با بڵێم هونەری ڕووت چونکە قسە ناکات یەکجار یەکجار بە درِەنگەوە ڕقی خەڵق هەڵدەستێنێت لە خۆی، شیعریش بە درێژایی ڕۆژگار بە قسەی خۆش و جوان و شیرین لە قەڵەم دراوە و خاڵەبەخشیش کراوە لە جورئەتێکی تێیدا بووبێت. شیعری بێ پەردە و پشت لە دین کە بە ڕەهایی لە ماوەی هەزار و چوار صەد ساڵدا بڵاوبۆتەوە ڕێی خۆش نەکرد بۆ بڵاو بوونەوەی یەک لاپەڕە نووسینی پەخشانی پشت لە دین و بێ پەردە.

چەند سەیرە کە دەبینین هەموو ئەو تامەزرۆییانەی خەڵق بۆ لای زایەند «جنس» کە بە قسەی نووسراو لە کتێب و گۆڤار و ڕۆژناماندا ناشکێندرێت بە ڕەسمی ڕووت خۆی دابین دەکات هەر چونکە ڕەسم هونەرە و قسە نییە گۆڤار و ڕۆژنامەش هەر ئەوەن کە هەن. لەمەوە دەڵێم پەخشانێکی هەڵمەتی تێدا بێ بۆ سەر ڕوویەکی کۆمەڵایەتی نالەبار ئەگەر ڕواڵەت و ڕوخساری کزیش بێت جێی خۆیەتی ڕێزی لێ بندرێت چونکە ئازایی شەفاعەتی بۆ دەکات، قۆنتەراتیشی نەگرتووە جوان و شلک بێت. بەڵام هەمان هەڵمەت بە شیعری لاواز نرخی نابێت چونکە مەرجی شیعرایەتیی تێدا نوقسانە. یەکێک نەتوانێ بە شیعری جوان هەڵمەت بەرێت خۆ پەنجەی لە پەخشان ڕەق نەبووە هەڵمەتەکە بداتەوە بە پەخشان. بۆیەیە دەبینین نووسینی لاواز پتر لە شیعری لاواز بڵاو دەکرێتەوە. بەیتێکی لەنگ بێت لە خۆوە دەسرِێتەوە.

لزوم نابینم خۆم لە خوێنەران بکەم بە پسپۆڕی نرخی جوانی و بایەخی بابەت لە کاری ئەدەبی و هونەری و هی دیکەشدا هەرچەند دەشزانم بازاڕی ڕۆشنبیریمان تا بڵێی پێویستی بە ناسینەوەی ئەو نرخانە و پایەیان لە پلەی خوار و ژووروودا هەیە چونکە بە داخەوە لە گەلێک نووسیندا دیتوومە بەرهەمی ترسنۆک وەها بردراوەتە بەرزایی هەر دەڵێی قارەمانەتی دوازدە سوارەی مەریوانم بۆ دەگێڕێتەوە.

شیعری شاعیرە بەسەرچوەکانی قوتابخانەی «نالی» دەبێ لەو کولانانەوە سەیری بکرێت. لە لایەن ناوەڕۆکەوە ناشێ لە کۆتایی صەدەی بیستەمەوە عەیارەی نرخاندن

بە دیاری بنێرم، وەکوو کۆتک و تەبەقی دەستەوایی، تاکوو «ساقی لە پەردە دەرهات و مەستوورە و غەیری وەحدەت لە وجودا نییە و لە تەققەی ناڵ و شەفقەی پانی بەرزی و بەهودی بەچچە...» ی پێ هەڵبسەنگێندرێن.

مەحوی کە بدرێتەوە بە رِۆژگاری خۆی تۆقەڵەیەکە لەو تۆقەڵانەی گەردەن کێل کە لەو دیوی ئاسۆی بەسەرچوونیانەوە بە پرشنگ و تاووتین، رِووناکایی و گەرمایی و جوانی لە شێوەی میراتی بێ برِانەوە بۆ چین لە دوا چینی زیندووان بە دیاری دەنێرن. چی گوتوەتی و کردوەتی بە رِوخسار و ناوەرِۆکەوە دەبێ لە نرخاندندا ئینسافی دۆستانەی لەگەڵدا بەکاربێت، ئینسافی دۆستانەش پێویستی بە لایەنگیری نییە. دوو نوختەی سەرەکی سادەی تێدا رِەچاو بکرێ بەسە:

1- داوا ناکرێ لە شاعیر قارەمانی خۆبەخت کردوو بێت.
2- کەس بێ عەیب نەخوڵقاوە.

بەسە بۆ مرۆ عەیبی ئەوتۆی نەبێ شەرمەزاری بکات.

ئنجا ئەگەر کەسی وەها هەبوو بە ئازایی لە نیوان هەموو عالەمدا خۆی لە پێناو گەل و مەفتەن گەیاندبێتە پەتی سێدارە وەیا هێندە بێگەرد بووبێت لە عومەری عەبدولعەزیز و غاندیشی تێپەرِاندبێت، بەڵام ناشێ ئەو پاڵەوانەتیە سێبەر بهاوێتە سەر خەڵقوڵڵای جیهان کە خۆیان بەخت نەکردوە کاتێک گلەییەک بەسەر شانی تێکرِای میللەتدا دوورا ئەوسا جێی خۆیەتی عەیبداری وەکوو بارانی پەڵەی ئیقلمیگیر هەموو شاعیر و ئەدیب و شێخ و مەلا بگرێتەوە.

لێرەدا رِاستییەکی سەر بە کۆمەڵایەتی هەیە بەر پەراوێزی ئەم باسە دەکەوێ لەو دەمانەدا کە کۆمەڵ وەکوو گۆمی داوەستاو بێ جووڵە ژیانێکی رِۆژانەی کەم رِەنگ بەسەر دەبات و وەک چوێلکە و کەروێشک خەریکی گوزەران و خۆپاراستنی «ئاگرە سوورە لە خۆم دوورە» یە هەموو چالاکییەکی گۆم شەقێن کە باری ئارام و مەندی کووچە و بازارِی رِێ و بانان لەبەر هەنگاوی کەسابەت و گوزەران دەشوێنێ خۆی زەق و رِەق و ناحەق دەنوێنێ. کە گوتراوە لە قەدەر بەرِی خۆت پێت رِاکێشە وەیاخود مریشک هێلکەی قاز بکات وەهای لێ بەسەر دێت تەعبیری لە دڵ و دەروونی ئەهلی بازارِ و کاسبی عادەتی و هەژاری بێ دەسەلات داوەتەوە ئنجا هی دەسەڵاتدار. بە درێژایی رِۆژگار بۆرە پیاوی سەربزێو لە لایەن رِەش و رِووت و بێ دەسەڵاتەوە سەرشکێن کراوە «ئەگەر بە دەستم بوایە پەیکەری سەربازی نەناسراوم

بۆ ئەو سەربزێوانە هەڵ دەنا» دواتر قسە گەیشتۆتە توجار و شێخ و مەلا. حاجی قادر لە کۆیەی صەدەی نۆزدەمدا نموونەیەکی بێمانەند و دەگمەنی چەندین صەد ساڵە بوو، خۆ ئەگەر مەلا نەبوایە و زمانی لە شیعری برِندە نەگەراِبایە هەرگیز نەی دەتوانی لە بەرگی فەلاحێکی نەخوێندوو یەخەی شێخ نەبی و شێخ غەفوور بگرێت، کە یەخەشی گرتن توانی لە پەنا مەلایەتی و شاعیری و شەخسیەتی خۆیەوە رِێزی خۆی بپارێزێ دەنا کەس بە دەنگییەوە نەرِۆیی. مریدەکانی شێخ نەبیش کە بریتی بوون لە رِەش و رِووت و کاسبی بازارِ و بەشێکی توجارەکان و ئاغای لێ کەوتە وەها چاو ئازا بوون پەلەیان کرد لە رِۆژی رِووندا هەڵی بدرِن. حاجی لەگەڵ ئەو ئازایەتیی و هۆشیاریەشیەوە نەیتوانی لە کۆیێ بگاتە ئەو بزێوییەی پێی دەڵێن چالاکیی کوردایەتی، دواتریش کە لە ئەستەنبوڵەوە پەندی کوردایەتی بۆ هاونیشتمانەکانی دەهەنارد کەس بە کردەوە گوێی بە قسەکانی نەبزووت. گۆمی داوەستاوی کۆمەڵ کە لە بنەرِەتدا بەسەر هەژارییەوە داوەستاوە و پەنگ خواردووی ژیانی کولەمەرگییە، هێندەی عەزابی گۆرِەوشار وەتەنگ دێت لە بزێویی بێ سەروبەر و داک و باب کەوا تروسکەی ئومێدێکی نزیک و بەرچاوی لێ دەرناکەوێت.

کۆمەڵی دەوڵەمەند ئەگەر بە حەقیش نەبێ بە ناحەق دەستدرێژی لە جیرانی دەکات. فەلسەفە و بیری رِووناکی بەرەو هاندان و هەڵگەرِانەوەش لە کۆمەڵی نیوە مردوو کار ناکات. لە نوختە نیگای ئەم قسانەشمەوە نەبوونی کیان لە هەموو هۆیەک بێ رِەزاترە بۆ چەسپاندنی ئەو مردەڵییەی لە هەژارییەوە دەرِسکێت.

بە بیرم دێت لە بیستەکان و سییەکان خەڵقی شار لە شایی و بەزمی شەوانەی چایەخانە و دانیشتنی دیوەخانەکان لە شیعری غەرامی بەولاوە گوێیان لە شتێکی دیکە رِانەدەگرت، ناوناوەیەک نەبێت گۆرانیبێژ بای دەدایەوە سەر شیعری ئاینی. ئنجا لە خۆوە دیارە کەوا بەر لە 50 — 40 ساڵیش زووتر ئەو خەڵقە هەر شیعرە دڵدارییەکانی حاجی قادریان لە کۆرِی شادیدا دەخوێندەوە. قوتابی مەکتەب هەوەڵ جار بوون بە ئیستگەی بێ تەلی شیعری نیشتمانی. لەوانەوە وردە وردە خەڵقەکە رِاهات ئاردی گۆرانی لە مزاشی شیعری دڵداری و وەتەنی بهارِن. رِەوای حەق نییە ئێمە مجێزی سیاسی و فەلسەفی خۆمان لە چەژی مرۆی بەر لە صەد ساڵ بگێرِین وەیا بە عەیارەی وڵاتە هۆشیارەکانی ئەو سەردەمە کوردستان و کوردەواری هەڵسەنگێنین.

ئایا ئەگەر ئێساتەکەی خۆمان بە ئێساتەکەی ئەڵمانیا و سوید بگرین چ دەردەچین؟ تا نووسینی ئەم دێڕانە یەک بانکی کورد لە منداڵدانی مێژوو نەڕسکاوە. نەک بانک، تاکە یەک «صراف» ی کورد پەیدا نەبووە. ئێمە هەتا ئێستا لە قسە بەولاوە فێری هیچی دیکە نەبووین قسەکەشمان لە خەڵق وەرگرتووە. ئەگەر لەوانمان نەبیستبایە هەر گاڵ و بوغی ڕۆژگاری سەردەمی حاجی و بەر لەویشمان دەکوتایەوە. با ئەوەش لە بیر نەکەین کە حوکمداریی بابان و سۆران و ئەردەڵان و نازانم کوێ لەسەردەمی خۆیاندا لەگەڵ هەموو شانازییەکی ڕەوای پێیانەوە دەکەین، بەند بوو بە دەسەڵاتی کەسانێکی وەیا بنەماڵەیەکی بەر زاراوەی «دەرەبەگ» دەکەون و لەلایەن بەشێکی زۆری ڕۆشنبیرانی سەردەمەوە تۆمەتی بڕندەی دڕندەیان تێ دەگیرێ تۆمەتیش لە بەیندا نەبێ دەبێ بزانین ئەو ئەمیرانە و حوکمدارانە بە کردەوەیان لە واقیعی دواکەوتووی کورد زماندا تێمان دەگەیەنن کە بەرژەوەندی خۆشیان نەی خستنە سەر باری هاریکاری و دۆستایەتی ناوکۆیی لە ئاست هەڕەشەی هێزە بێگانە زلە داگیرکەرەکانی ئەوسای کوردستان. خەڵقەکەی ئەوساش، لە دەرەوەی جغزی لەشکر و دەست و پاوەندی حوکمدارەکان دەورێکی بەرچاوی تایبەت بە خۆیانیان نەبوو لە هەڵس و کەوت و چەند و چۆنی ڕووداوی سەر بە حوکم و ئەوەی لە پەلاماری بێگانەوە بۆ سەر حوکمدارەکان و خاکی کوردستان بە نگبەت بۆیان دەمایەوە.

چ سەیر و سەمەرەش لەو تابلۆیە ڕەشەدا هەڵ نازەقێتەوە چونکە کەسانێکی لەوانە نەبووبن پرسیان پێ کرابێ وەیا تێخوێندرابنەوە لە شەڕ و ئاشتی و شێوازی حوکم و چەند و چۆنی یاسای مالی و ئابووری... و هتد. بە جۆرێکی حەتمی و ناچاری هەر خەریکی خەتەجووت و دێراوی شیناورد و سەلەم و ڕبێدەی بازاڕ و مەڕ و ئاژەڵ لەوەڕاندن و ئالێ دەڵی بابای مزگەوت و زەرگ خۆدان و شەپڵتە خواردن و خەڕەک ڕێسی و مازوو چنین و جموجۆڵی گوزەران دەبێ، چاوەڕوان ناکرێ لە یەکێکی وەها بێ کیفایەت کە پرسی پێ نەکرابێ حەز لە چ دەکات ئا ئەو بێ کیفایەتە سەر لە قوڕ بنێت بۆ حاکمێکی لێی دەقەومێت هەرچەند لێ قەومانەکەی بۆ ئەویش بە سفتوسۆ بێت. لەم سەردەمەدا من و تۆش کەمتەرخەم دەبین کە پرسمان پێ نەکریت. خۆ بە خۆشمان دەڵێین ڕۆشنبیر، پێشڕۆ، ڕابەر... ئنجا مام بارامی عەبابەیلێ ساڵی 1787 و 1887 کە نەیدەزانی کاغەزیش مۆر بکات دەبێ چ بە خەمی ئەم دنیایەوە بووبێت؟ کابرای جاف کە گوتی: مەحموود پاشا دەمرێ نامرێ وەقوتەوە، وامێ دەمرێ، ئەگەر وەهای نەگوتبایە زۆڵە ڕۆڵەی ئەو سەردەمە دەردەچوو.

پێت سەیر نەبێت بابایەکی ئەو سەردەمە چ مەلا بێت و چ شاعیر و چ کاسبکار بۆ تێشکانی پاشای ئیسلام لە ئاست پاشای نائیسلامدا پەرۆشی پتر بووبێت لەو پەرۆشەی بوویەتی لە تێشکانی حوکمدارێکی کورد بەرانبەر پاشای ئیسلام چونکە باوەڕی ئیسلامەتی لە شوبهەدا نییە کە هەبووە بەڵام هەبوونی باوەڕی قەومایەتی ئەو بێ شوبهەیە نییە. ئێستاکەش خەڵقەکە بە پێی باوەڕی خۆی پەرۆش دەخوات چ ڕۆشنبیر و چ نەخوێندوو تەنانەت باوەڕە سیاسییەکانی ناو کوردایەتی و هەموو جیهانی سێیەم هەمووی بۆتە ئاینێک کە ڕەخنە هەڵنەگرێ و ڕابەرەکانیان لە پایەی پێغەمبەرایەتیدان ئیتر سەیر نییە ئەوانیش قەومایەتی بە قوربان «خەلیفە» ی شەقامەڕێی باوەڕەکەیان بکەن وەک ڕۆشنبیران بێ پەروا دەیکەن.

مەحوی مەلا و تەریقەدار و شاعیر بووە. نە لێی داوا دەکرێ بە تەنها شیروتیر لە زۆردار هەڵبگرێت کە ئەگەر هەڵیبگرتایە دەبوو بەر لە هەموو زۆردارێک یەخەی ئیمپراتۆری عوسمانلی بگرێت. نە گلەیشی بۆ دەچێتەوە لەوەدا کە زێدە لە هەموو میللەت کوردایەتی هەڵنەکردوە. ئەگەر لە خۆمان بسەلمێنین دروشمی سیاسەتی ساڵی 2087 بەسەر داروەکازی مەحوییەوە بشەکێنینەوە دەبێ خەریک بین لە خەیاڵەوە دروشمە سیاسیەکانی ساڵی 2087 بە چەرەگە و نەقیزەکانی نمایشتی ئەم ڕۆژەماندا بدرووین، بە گەز و گرێی خۆمان ئیفلاس دەکەین.

بە پێی ئەو باس و خەبەرانەی لە مەحوییەوە بە ئێمە گەیشتوە لە لایەن ڕەوشت و ئاکارەوە هەرچی خەوشێکی لەوانە بێ ئادەمزاد بە داوێوە بکرێ تێیدا نەبووە. مەلای تەریقەتداری خواناس، لە جغزی باوەڕی ئیسلامەتی خۆی دەرنەچووە. گوزەرانیشی هەر بایی پەلەکوتکەی ژیانێکی سادە بووە کە بە حاڵ لە مەلایەکی مەدرەسە و فەقێ دەوەشێتەوە. ئەو سەفەرەی کە بە پێی قسەی مامۆستا سەجادی بۆ ئەستەمبۆڵی کردوە لە ساڵی 1883 ز گۆیا چاویشی بە سوڵتان عەبدولحەمید کەوتووە. ئەگەر ڕووی دابێ، خەبەریکی خۆشە پایەی مەحوی لە سادە مەلا و تەریقەتدارێکی بەرماڵ بەرەژوورتر دەبات، زۆریش نەک کەم، چونکە گەیشتن بە سوڵتان لەو سەردەمەدا کارێکی ئاسان نەبووە. پیاوێکی شۆرەتی مەزنایەتیەکەی بەر لە خۆی چوونە لای سوڵتانی بۆ هەموار نەکردبێت تەمای سەردانی سوڵتانی نابێت. سوڵتانیش لە حسابیدا نەبووە هەر بۆرەپیاوێکی ئارەزۆی کرد خێرا دەرگای «بابی عالی» بۆ بکرێتەوە. خۆ ئەگەر دروست کردنی خانەقاکەی «مەحوی» ش مایەی ئەو ڕێزگرتنە بێت هێندە بەڵگەی شەخسیەتی مەحوی دەچەسپێنێ. ئەو ڕوباعیە فارسیەش کە لە لاپەڕە «بیستوحەوت» ی پێشەکیەکەی دیوانی مەحوی، لە شەرحی مامۆستا مەلا

عەبدولکەریم و کاک موحەمەد، بە عەیب حیساب کراوە لەسەر مەحوی بەوەدا کە حەمە عەلی شای قاجاری پێ هەڵداوەتەوە، ئەویش دەبێ بدرێتەوە بەو سەردەمەی تێیدا هۆنراوەتەوە تا ئەگەر خەڵقی سلێمانی وەیا کوردستان بە تێکڕایی لەسەر مەحوییان بە عەیب حیساب کردبێت ئێمەش پێڕەوییان لێ دەکەین. بەڵام دەبێ کە ئەمەمان کرد هەموو ئەو ڕۆشنبیرە کوردانەش تاوانبار بکەین کە بە بروسکەی گەرم و گوڕ پیرۆزباییان لە عەبدولکەریم قاسم کرد لەسەر بۆمباردمانەکەی کوردستان لە یانزەی ئەیلولی 1961...

من دڵنیام لەوەی کە مەحوی گلەیی لێ نەکراوە چونکە ئەو خەڵقەی کە بە خەیاڵ دەیانخەینە سەر گلەیی کردن لە مەحوی بۆ خۆیان بەرزەپێ بۆ زابتێکی تورک ڕاست دەبوونەوە و دەستەونەزەر بەرانبەری دەچەقین. کوردەکەی ئێرانیش لە ئاست حکومەتەکەی قاجاری هەروەها بوون کەسیش بەتەما نییە گلەیی بەخەبەر بهێنێ لێیان. واقیعێکی هەناسەبڕی پشتشکێنی ئەو خەڵقەی تێدا گرفتار بووە ئەوە نییە لە ترسی گلەیی دواڕۆژ (کە هەر بە وەهمیش دانەهاتووە) سەرپێچی و سینگ دەرپەڕاندنی پێ کردبن لە ئاست داگیرکەری بێ ڕەحم. سەیری مێژووی کۆن و نوێ بکەیت دەبینیت کورد کەمتر لە میللەتانی دیکە مەودای کوڕێنی و دەماغ بەرزی شک بردوە.

قسە لەم ڕێبازەوە شریتەی هەیە من لێی دەبڕمەوە. بەڵام ڕاستییەکەی حەزم دەکرد بزانم ئەو ڕوباعییە لە چ زەرفێک و بە چ نیازێک داندراوە و چۆناوچۆنی بۆ مەدح کراوەکە بەرێ کراوە. مەحوی هێندە کۆن نییە سەروشونی خەبەراتی بزر بووبێت، لە غەریبیش نەژیاوە تاکوو مەودای دوور باس و خواسی کپ کردبێت. لە نموونەدا دەڵێم ئەو نەفی کرانەی ئەو و چەند مەلایەکی دیکەی سلێمانی بۆ بەغدا کە لە ساڵی 1291 ک ڕوویداوە و لە لاپەڕە «شەش» ی دیوانی مەحوی باسکراودا هۆیەکەی بە نەزانراوی هێڵراوەتەوە خستمیە سەر پرس کردن. بە کورتی دەڵێم بە تەلەفۆن داوام لە برادەرم عەلی دەروێش کرد لە سلێمانی، ئەویش قسەکەمی بە مامۆستا عەبدوڵڵا ئاگرین ڕاگەیاند، ئەویش لە هەمان دەمدا بە تەلەفۆن پێی گوتم کە لە مەلا ئەسعەدی مامی خۆی بیستووە چەند مەلایەک بە حکومەتیان ڕاگەیاندوە کە مەحوی و مەلاکانی دیکە پێوەندییان بە حکومەتی ئێرانەوە هەیە بۆ سست کردنی دەسەڵاتی عوسمانلییەکان... گوتیشی ئەم باسەی لە گوتارێکی خۆی کە ساڵی، وا بزانم، 1977 لە گۆڤاری زانکۆی سلێمانی بڵاوکراوەتەوە، شەرح دراوە، دیارە حەسوودی، مەلاکانی خەبەردەری خستۆتە سەر ڕێگەی وەها دزێو، پێشی ناوێ بە

تەئویل عوزریان بۆ بهێنینەوە بەوەدا کە وا ڕەنگە جودایی مەزهەب لە سنییەوە بۆ شیعە کەمەری هیممەتی بۆ چوغڵی پێ بەستبن...

مەحوی کە بە عەیارەی ئاکار و ڕەفتار و ئەدەبییاتی سەردەمی خۆی هەڵکێشریێت لە ئاکار و عەقیدەدا خواناسێکی ڕاست و حەقپەرست دەردەچێت، دیارە مرۆی ئەوتۆیی ڕاست و حەقپەرست لای چاکەی خەڵق دەگریێت کە ئەگەر بە کردەوەش نەیتوانی بێت حەق بە خاوەن حەق بگەیەنێت بە دڵ و بە زار و بە قەڵەم ڕاڕەوی حەقناسی و حەقسەلمێنی و دژەستەمی دەگریتە بەبەر. لێرەدا دەبێ بڵێم، پەندی «لە شاری کوێران دەبێ چاو بنووقێنیت یان دەست لەسەر چاوت دابنێیت» هەر نەبێ بۆرە سێبەرێکی خۆی دەخاتە سەر ڕەفتاری ئادەمی. ئەو بۆرە سێبەرەش لە کەس بە عەیب ناگیریێت.

حەدیسی مەشووری «من رأى منكم منكرا فليغيره بيده فان لم يستطع فبلسانه فان لم يستطع فبقلبه وذلک اضعف الايمان» دەستووری واقیعی و ئینساف کارانەیە لەم مەیدانەدا. چارەسەکردنی بەدایەتی و ستەم و بێوێڵی و ئاکاری وەها چەپەڵ بە پاڵەوانبازی تاک تاکی مرۆی کەم دەسەڵات وڕێنە و وەهمە، لە زۆر باردا خۆ دزینەوەش لە بەدایەتیەکی کە زۆردار بەسەر خەڵقیدا دەسەپێنێ ئاسان نییە. بەسە بۆ شەرافەتی مەحوی و کەسانی وەک ئەو لە جغزی ئەو حەدیسە دەرنەچن. ئێمە ئەگەر لە کولانەی «نظری» یەوە سەیری کۆمەڵایەتی بکەین دەبێ بەوە ڕازی بین مرۆ خراپە ناکات، کە خراپەی نەکرد خاڵەبەخش بێت لە بەرهەڵستی نەکردن لە خراپەی غەیر، کۆمەڵایەتیش لێرەدا ئەوەیە کە خۆمان و مەحوی تێدا ژیاوە نەک هی سویسرە و فنلەندە. لایەنی «نظری» ش لێرەدا ئەوەیە کە «مرۆ» خراپەی نەکرد خراپە نامێنی بەرهەڵستی لێ بکریێت.

دوای ئەوەی لە لایەن ئاکار و کردارەوە لە مەحوی بووینەوە بۆ ئەو ئەنجامەی پێی گەیشتین لە شەرافەت و خاوێنی و خواناسی و دادخوازی، چ ڕێگایەک لەبەر هەنگاوی مندا نامێنێ تێیرا برِۆم لە باسی ژیان و بەسەربردن و ڕووداوێکی بەدەنگ و سەدا دووچاری بووبێت چونکە هەر ئەوەی لێ دەزانم کە بە کورتی لە پێشەکیەکەی دیوانی مەحوی باسکراودا هاتوە. لەمەش بترازێین، من نەهاتووم لە ژیان و بەسەرهاتی مەحوی بکۆڵمەوە چونکە موناسەبەکەی میهرەجان پەراوێزی بە دەوری ئەم نووسینەدا کێشاوە کە مەبەستی بنجی تێیدا دەبێ ئەدەب بێت نەک بەسەرهات. ئەمە لە لایێکەوە.

لە لایێکی دیکەشەوە بەپێی تێگەیشتنی من لە هێمای ڕووداوێکی ڕەنگی دابێتەوە لە دیوانی مەحوی بەو جۆرەی تێم بگەیەنێ کە دەخلی تایبەتی هەبوو‌بێت لە ئەدەبی مەحوی وەیا ڕووکاری بەرەو لایەنێکی نوێدا سووڕاندبێت هیچی ئەوتۆ نابینم لەچاو تەقالیدی شاعیرە کۆنەکانمان زەق خۆ بنوێنێت. لە نموونەدا دەڵێم سەیرێکی قەصیدەی لاپەڕە 121، 122، 123، 124 لە دیوانەکەی مەحوی بکە کە لە تێشکانەکەی ڕووسان بەرانبەر ژاپۆنیای ساڵی 1905 هۆنراوەتەوە و بە هەمووی یەک ساڵ ماوە ژیانی مەحوی لە 1906 کۆتایی بێت. دەبینیت چ فەرقێک نییە لە نێوان ئەو قەصیدەیە و هەرچی پێش خۆی گوتراوە لە لایەن داڕشتن و فەرهەنگۆک و باوەڕ و تەصور و هەرچی شتێکی کە ڕێی تێ دەچێ بێتە ناو شیعری شاعیر وەیا ڕەنگێکی جوداکەرەوەی تێ هەڵسوێت. باوەڕ ناکەم لەو تاکە ساڵەشدا کە تەمەنی مەحوی (1252 – 1326) بەلای کەمەوە 73 ساڵ بووە مەودا هەبێ بۆ گۆڕانێک و ڕووسووڕانێک کار بکاتە سەر خۆی یا ئەدەبی. گەورەترین بنگەی خەیاڵ لەو قەصیدەیەدا دوو شتە. یەکیان ئەوەیە کە «زۆر» لە ئاست «کەم» دا هەڵاتووە بەوەشدا باشتر توانای کردگار بۆ خەڵق ئاشکرا دەبێت، ئەمەش عەقیدە دڵخۆش دەکات. دوەمیان ئەوەیە کە «قیصر» لە زمانی ڕووساندا «چار» ە ئیتر دەرفەت پەیدا بووە بۆ کەڵک وەرگرتن لە ڕێکەوتێکی خۆش کە لە کوردی و فارسیدا وشە هەن «چار» بێت وەیا «چار» ی تێدا بێتبە واتای هەمەچەشنە:

چاری قەدەر بزانە نیە، چەندە چاری وا
بێ چارە ما کە بوو بە دوو پەنجەی قەزا دوچار

ئا لەم دوو نیوە دێڕەدا چوار جاران جێگە بۆ «چار» دۆزرایەوە، لە بەیتی دیکەشدا «چار» هاتووە لە جیاتی «چوار» ئەمەیش شتێکە لە چەژی شیعر شیرن دێت. لەم قەصیدەیەدا دەرفەت بۆ منیش هاتوە کە دەوری بەیتی چوارەمی هەڵبێم:

دڕرە تریشقەیێکە کە کێوی دەدا بە باد
ئەشباە - ئەوەندە زۆرە بە کەس نایەتە شومار

لەم بەیتەدا هێمایەکی بەهێز هەیە بۆ ئایەتی «فلما تجلی جعله دکا وخر موسی صعقا». مامۆستا مەلا کەریم و کاک محەمەد ئەم لایەنەیان تێنەخوێندۆتەوە. سەیر ئەوەیە پاش مەرگی مەحوی بە 39 ساڵ بۆمبای ئاتۆم «ذره» بەسەر ژاپۆندا هاتە خوار و ئەو تریشقەیەی لێ کەوتەوە کە دەزانین کێو دەدا بە باد. ئەگەر مەحوی مریدی مابانایە «ذرِرە تریشقە» یان بۆ بە پێشبینی و کەرامەت لە قەڵەم دەدا.

کە دەڵێم لەم نووسینەدا باسی چۆنیەتی ژیان و ڕووداوەکانی بەرهەنگاوی مەحوی مەبەست نییە نەهاتووم بڵێم زانینی ئەو لایەنە کەم بایەخە، هەر ئەوەیە کە جێگەی لێرەدا نابێتەوە. ئەمما ئەگەر بڵێین بۆ تێگەیشتنی مانای شیعرەکانی دیراسەی ژیان و مێژووی سەردەمەکەی پێویستە، ڕاستییەکەی زۆر بە داخەوە، ناوناوەیەک نەبێ شاعیرەکانمان تابلۆی دەروونی خۆیانیان بە شیعر کێشاوە نەک بوونەتە ئاوێنەی ڕۆژگاریان. بوونی شاعیر و مەلا و خوێندەوار بە ئاوێنەی واقیع بەوەندە نابێ باسێکی زوڵم وەیا خەفەتێک بۆ داد وەیا ڕەنگێکی عادەتی واقیع بکەوێتە بەرهەمیانەوە چونکە مرۆڤ هەر زار هەڵێنێت بەناچاری شتێکی بە زماندا دێت پێوەندی بە بازاڕ یاخود کۆڵان یاخود مزگەوت و تەکیە و خەرمان... ەوە هەبێت با هیچ مەبەستێکی نەبێت من و تۆ لە نووسیندا بە دۆستی مێژووی هەڵدەینەوە. کە مرۆڤەکە کەوتە سەر باری شیعردانان دەست دەکات بە بژاردە کردنی وێنەی شیعری. لە ڕۆژگاری مەحوی و پێش مەحویدا «وێنەی شیعری» ئەوەبوو کە لە دیوانەکانیاندا دەیبینین. خەیاڵ، وردەکاری، ئارایشت، نوکتەئارایی، مەهارەتی داڕشتن، وێنەی هونەری تازە یاخود تەقلیدی بە پێی دەسەڵاتی شاعیر... و شتی ئەوتۆیی کە چارچێوەی مەفهوومی سەلمێندراو و بە عەیارەی مەقبول پێوراو کێش و قافیەی ڕێک بن. ئەوەندەی شاعیر خەریک بوو بە زمانی شیعری ئەوسا ئیسپاتی نەبوونی دەمی یار بکات و کەمەرەکەی لە موو باریکتر بکێشێت گوێی نەداوەتە ڕووداو، بگرە خۆی لە چاکە و خراپەی دنیا نەگەیاندووە. سەرنج بگریت دەبینیت شاعیرەکان مەنهەجێکیان نەبووە بۆ خۆ تێگەیاندنی کاروباری ئەم دنیایە، کەی ڕووداوێک کەوتە بەر مجێزی یاخود خزمەتی مەهارەتێکی ناو شیعری کرد نیگاییکی لێ خوار دەکاتەوە. سالم ئەو شیوەنەی بۆ بابانەکان کرد لەوەوە بوو کە برین کەوتبوە لەشی خۆی دەنا هەشت ساڵێک پێش تێچوونی بابان ڕەواندز لێی قەوما بوو بیری بۆی نەچوو. هەڵبەت من زۆر مەمنوونی سالمم کە شیعری خۆی کردە لاواندنەوە بۆ شیوەنی تێچوونی بابان، خۆ دەیتوانی بەو ئەدەبە پێدزیلکە بکات بەرەو دەسەڵاتی نوێ، کە نەیکرد لە مەردایەتی و هەستی بریندار و دەماری کەرامەتەوە بوو. بەڵام دەبێ خۆمان بە

سەهوو نەبەین لە دەلالەتی ڕووداو. لەو دەمانەدا کەس گلەیی نەبووە لە خۆدزینەوە وەیا خامۆش بوون لە نگبەتی یەکێکی لە نزیکەوە خزم و دۆست نەبووبێت. بە ڕێکەوت مەحوی و سالم و کوردی... شیعریان هەیە لێیان دەبێتە شایەدی چاکە و خراپە، ئەدی ئەو عالەمەی کە شیعری نەگوت خۆ هەموویان هەر بێباک بوون بۆچی جاهیل بوونیان ببێتە شەفاعەتکار؟ هەر ئەو جاهیلە لەسەر گیسکێکی خۆی ئامادە بوو دز بکوژێت کەچی بۆ ڕەواندز گوێی نابزوێت!!! شاعیرەکان کفریان نەکرد بەهرەیان هەبوو. ناشاعیرەکانیش چ چاکەیان نەکرد کە بەهرەیان نەبوو. با ئێمە عەیارەمان خوار نەبێت و تەرازوومان لەنگ نەکەین بەوەدا کە چاکەی شاعیرەکان لە بیر بکەین هەر چونکە وەکوو ئاپۆڕەی خەڵق هەستیان بە ئێش و ئازار کردبێت نەک وەکوو غاندی.

من کە لەسەر شاعیر دەکەمەوە جەماوەر خەتابار ناکەم. دەمەوێ بە چاوێکی ئینسافەوە سەیری خەڵقی لێرە بە پێشەوە بکرێت. نە شاعیر و نە غەیری شاعیرلە بارێکی نەفسی و ژیاری و ڕامیاری و ئابووری ئەوتۆدا نەبوون ڕیز بگرن و لە دژی زۆر و ستەم هەڵچەقن. هەزار لۆمەی بە دوا کاتی ئەم ڕۆژگارە بایی هەزار یەکی ئەو نەگبەتییە کە بابایەکی بەر لە 100 ساڵ بە شەق و شویلاق دەخرایە زیندانەوە و ماڵ و منداڵیشی لە ترسان و لە برسان زیرەیان لێ هەڵدەستا. هەستی سڕی کۆمەڵایەتی ئەو سەردەمانە کە مێژووکرد بوو نەک هی نامەردایەتی خەڵقەکە، وەها نەبوو بۆ ئازاری غەیر بەخەبەر بێت وەیا بتوانێ تیماری دەردی غەیر بکات. هەر کەسە خەریک بوو بۆ خۆی بژیت و بەڕەکەی لە ئاو دەرکات، ئینجا کە من گلەییت لێ نەکەم تۆش گلەییت بە سەرمەوە نامێنێ...

چ شاعیر و چ غەیری شاعیر لە هیچ سەروبەرێکی کاری دنیا بەشدار نەبوون هەتا چاوەنۆڕبین دەنگی هەڵوەستی ڕەخنەگرانەیان لە کاری ناڕەوا ببیەین. هەڵوەستیش قسەی ڕووت نییە، کردەوەی لەگەڵە چ زاڵمێکیش بە تەما نەبووە لە قسەی ڕووت تووڕە بێت. لە نووسینێکی عەرەبیم، کە جارێ لە ژێر چاپدایە گوتومە «کل فلسفة فی الارض وکل حکمة فی السماء تکون معطلة اذا عدمت بشرا یؤمنون بها ایمان اداء وتنفیذ» دواتریش لەو نووسینەدا دەڵێم: ستەمکار چونکە دەیزانی ئەوانەی لە دیوانی دادەنیشن ڕیاکارن هەرگیز خەیاڵی بۆ ئەوە نەچوە کە لە شیعردا دژی ستەم قسە دەکەن ئەویان مەبەست بووبێت خۆ ئەوان پاتەوپات بە داد و ئینسافی ئەویان هەڵدەگوت. لە کوردەواریدا شاعیری «مداح» بە واتای مەفهوومی سەردەمە کۆنەکان پەیدا نەبووە چونکە باری وەهای بە خۆوە نەدیتووە لە دەوڵەمەندی و

سیاسەتمەداری و بەرژەوەندی زل کە بۆ دەوڵەت پارێزی پەکی لەسەر شیعر کەوتبێت. لە کوردستانی باشووردا بەر لە ئاخەلێوەی حوکمی عەبدورڕەحمان پاشا شیعری عەرووزی کوردیمان نەبوو چ جایی شاعیری مداحمان هەبێت. شێخ ڕەزا بە هەڕەشە نەک دەست پانکردنەوە مزەی مەدحی لە کەسانێک دەستاند کە حەزیان دەکرد باسیان نەکرێت. ئەم حاڵەتەی دەستکورتی و بێ سامانی و هەژاریی سیاسی وەهای کرد کە شیعری سەردەمی مەحوی لەو جغزەدا بمێنێتەوە کە شیعری شاعیرە گۆشەگیرەکانی سەردەمی عەباسی و دواتریش تێیدا قەتیس مابوو. لەو دەمانەدا کە شاعیری مزەخۆر دیوانی خەلیفە و ئەمیر و وەزیرەکانیان بە شیعری زرینگەدار دەرِازاندەوە شاعیری گۆشەگیر زۆر بوون شیعریان بۆ دەروونی خۆیان دەگوت.
بێگومان ئەگەر لە کوردەواریشدا بازاڕی شیعری مەدح بە برەوبایە مەحوی هەر ئەوە دەبوو کە دەیناسین. ئەو تاکە ڕوباعییەی بۆ شای ئێران بە سێ بەڵگەی مەحکەم ئیسپاتی قسەکەم دەکات: بەڵگەی یەکەم ئەوەیە کە تاقانەیە. بەڵگەی دووەم ئەوەیە کە دەست پان کردنەوەی تێدا نییە.

بەڵگەی سێیەم ئەوەیە کە ئەویش وەکوو حاجی قادر مەدحی دەسەڵاتداری نزیکی نەکردوە خەیاڵی پاداشی لێ بکرێت.

لە نووسینێکی حەفتاکانمدا بایی زانینی خۆم و هۆش پێ شکانم دیاردەی کنارەگیری و خۆ لە دنیا نەگەیاندن و وسکت بوون لە ڕووداو و ئەو جۆرە دوورەپارێزیەی شاعیرە ناسراوەکانی لێرە بە پێشەوەمانم شیکردۆتەوە کە، وەک بە بیرمدا دێتەوە و پێشی ڕازیم، دیاردەکە دەچێتەوە بۆ بێدەسەڵاتیی و بەشدار نەبوون لە هەڵسوکەوتی دنیا و قەومانی کاری گرنگ و چارەسەر کردنی گرفت و کۆسپی کۆمەڵ و ئەو تەرزە بێ تەرەفییە ناچارییەی کە دەکێشێتەوە بۆ بە خۆوە خەریک بوونی شاعیر و پەنگ خواردنی دەروونی، تا ئەوەی وەک ئەو حەبسانەی کە لە ماوەی 10 – 12 ساڵدا دەبنە ماهیرترین کەس لە هونەری نەخش.

شاعیری بێ بەشیش لە کاری دنیا دەبێتە وەستای نەخش و تەونی ناو شیعر، بێگومان هەندێ باوەڕی سەر بە قەزا و قەدەریش دەبێتە ڕێخۆشکەرەوە بۆ پەپکە خواردنی شاعیر و غەیری شاعیریش لە حاڵوبارێکدا کە هەرگیز پرسیان پێ ناکرێت و تێناخوێندرێنەوە. بەڵام قەزا و قەدەر بە تەنها قەت نەبۆتە هۆی پڕ بوون. لە دەمی پێغەمبەرایەتیدا شاعیر هەبوون و پێویستیش بوون بۆ لەسەرخۆکردنەوە و وەڵام دانەوە و بردنەوەی شەڕە دندووکێی وشەیی.

من نامەوێ لێرەدا بچمە ناو درێژەی ئەو هۆیانەی وەهایان کرد کۆمەڵایەتیی کورد مردەڵەی نەزۆک بێت. هەر ئەوەندە دەڵێم نەدەشیا کورد لەم بارەی تێیدا دەژیا مردەڵە نەبێت و شاعیر و غەیری شاعیری دوورەپارێز و ڕووەو قەزاوقەدەر نەبن. ئێساتەکە لە ساڵی 1987 من ئەگەر دوورەپارێز نابم چیم؟ حکومەت بە خێری خۆی ڕێ دەدات نووسینم بڵاو ببێتەوە، لەوە بەولاوە چ دەکەم؟ هیچ هەر هیچ. ئیتر مەحوی و کوردی و وەفایی چییان کردبایە دەبوونە ڕۆڵەی سەردەمی خۆیان!

بەشێکی زۆری نووسەری کورد خەریکی بڵاو کردنەوەی حەیران و بەستە و بالۆرەیە کە ئەمانە لە تای تەرازووی هیچ سەردەمێکدا نابنە هاوسەنگی شیعری ئەو باسکراوانە، نە لە ڕوخسار و نە لە ناوەڕۆک و نە لە هێمادا. ئەگەر بالۆرە بڵاو نەکەنەوە چییان پێ دەکرێت؟ سەقافەتی نوێ وەهای کردوە هەڵگەڕانەوە هەبێت بەڵام مەرجی زۆرە. مەرجیش واز لێبهێنین بە دەگمەن نەبێ کەس لە ڕابەرە بەسەهوو چووەکەی خۆی هەڵناگەڕێتەوە. کەس بەتەما نییە بە ڕەخنە لەخۆگرتن واز لە باوەڕی پووچەڵ بهێنێت تا ئەوەی کە تەجرەبەش ئەو پووچەڵییە بە ئیسپات دەگەیەنێت وازی لێ ناهێندرێت. ئنجا کە گەنج و خوێندووی ئاخەلێوەی صەدەی بیستەم سوور بیت لەسەر بوتپەرستی مۆدێلی نوێ بۆچی داوا بکەین لە مەولەوی و مەحوی واز لە «قدرية» بهێنن کە هەر نەبێ «قدرية» بە عەیارەی خۆی ڕاست دەردەچێت و وەک ئەوە نییە کە شێلمم چاند و شین نەبوو بەردەوام بم لەسەر شێلم پەرستی.

گلەیم لە مەحوی نییە کە ڕمانی حاکمایەتیی بابان دەنگی نەداوەتەوە لە دیوانی چونکە لە غەیری دیوانی سالم دەنگی لە دیوانی کەسی دیکە نەداوەتەوە. حاجی قادریش پێش ئاوارە بوونی بۆ ئەستەنبۆڵ نە باسی ڕمانی ڕەواندز و نە بابانی نەکردوە. پێم بڵێن شەشی ئەیلول لە چەند جێگەی کوردستان دەنگی دایەوە؟ سلێمانی کە بۆ شەشی ئەیلول دەنگی بەرز کردۆتەوە خۆی تازەیەدار بوو. لە 1957 کە لافاو زەرەری لە سلێمانی دا چالاکانە هونەرکار و مۆسیقار و گۆرانیبێژیان کەوتنە پیتاک کۆ کردنەوە، بەڵام چەند ماڵە هەژارێک لە هەولێر ئاو بردنی یەک سەلکە پیازیان پێ ڕەوا نەدیترا. برین کولاندنەوە خۆش نییە بەڵام بێ سوودیش نییە.

شیعری مەحوی دەبێ بە کێش و تەرازووی سەردەمی خۆی هەڵبکێشرێت، ناشێ لە پەنا فکری «نوێ» وە تیری تانە و ڕەخنە بۆ صەد ساڵ بەر لە ئیمڕۆ بەڕی بکرێت.

هەروەک ڕەوا نییە بە خۆڕایی گلەیی ساز بدرێت هەروەهاش ڕەوا نییە لە دەرەوەی شیعری شاعیر واتای بۆ بخوازرێتەوە و لێی بار بکرێت.

دۆزینەوەی واتا لە دەقی شیعر جودایە لە بەسەرەوەنان. ناشێ پەرۆشی دەروونی خۆم وەیا باوەڕم بە چاکە و خراپە وەیا بە ئیسپات گەیاندنی نیازێکم بمهاوێتە سەر تەئویلی بێ بنگە لە شیعری مەحوی وەیا ابن الفارض وەیا ابو نواسدا. کە شاعیری کورد گوتی: قەزاوقەدەر حوکمی خۆی دەکات ڕێم نییە بڵێم بەوەدا مەبەستی بزاوتنی گیانی کوردایەتییە گۆیا ویستوویەتی بڵێ خزمینە بە ئومێد بن!

لە نموونەی ڕوو بە واتا گۆڕین لە ڕێی تەئویلی بێ بنگەوە ئەم بەیتەی خوارەوە لە لاپەڕە 17 ی دیوانی مەحوی دەهێنمەوە:

بۆ دوکانی مشتەری گر حەول ئەدا کاڵا فرۆش
دینی وا دێنێتە قیمەت خواجە ئەعضایی بکات

لەو لاپەڕەیەدا شەرحی بەیتەکە وەها کراوە کە مەلایەکی بۆ خواستۆتەوە و ڕیشیشی لە خواجە خواستۆتەوە بۆی...

ئەم تەئویلە هەرگیز لەو دەقە هەڵناستێت چونکە مومکین نییە ڕیشی خواجە لەو دەقەدا بە شەویلەی کەسەوە بنووسێت چ مەلا و چ غەیری مەلا. ڕیشی خواجە هەر لە شوێنی خۆیدا دەبێت و بە ڕیشی جوولەکایەتییەوە دەبێ بچێتە ئەو ئەنجوومەنەی (ڕەنگە هی دادگا بێت) ئەعضایی تێدا دەکات. کاڵافرۆشیس کە ئەو دینەناباوە دێنێتە قیمەت بۆ ئەعضایی خواجەی جوو جەربەزەییەکە، فێڵبازێکە، قۆڵبڕیکە، بێدینێکە نموونەیی و نوێنەری بەدایەتی. ئەگەر بە مل مەلا وەیا شێخ وەیا توجار وەیا والی و قاضی و سەرەک وەزیرانیشدا ببڕێت لە واتای کەم دەبێتەوە و بایەخ دەدۆڕێنێت چونکە لە «مطلق» ی بێدین و ساختەچی وێک دێتەوە بۆ «مقید» ی مەلا کە دەزانین زۆربەیان برسی و هەژار بوون و دەسەڵاتی جوولەکە دامەزراندنیان نەبووە بە ئەندامی دایەرەی بەرزی حکومەت. بە هەمە حاڵ دەسەڵاتیشیان هەبووبێ ئەوان بەر نەعنەعەی بەیتەکە ناکەون مەگەر وەکوو هەر کەسێکی دیکە بێت لە هەموو ئەسنافی کۆمەڵ کە توانای دەسەڵاتی ساختەی زلی هەبێت.

نموونەیەکی دیکە لە لێک کێشانەوەی پەراوێزی واتا بۆ وەبەرخستنی مەبەستێک کە شاعیر نەیویستووە و شیعرەکە هەڵی ناگرێت. لە لاپەڕە 90 ی کتێبی «لە بارەی مەحوی لوتکەوە» بەیتێکی دیکەی مەحوی کە ئەمە دەقەکەیەتی:

قەزا، بێ دەستەڵاتت کا، چییە غەیری ڕەضا چارە
لەبەر دەستی جەلابا ڕێوییکە شێری پەل بەستە

ماناکەی لە «قضاء» ەوە بۆ «ڕێکەوت» و لە تصوفەوە بۆ کۆمەڵایەتی بادراوەتەوە. ئەم تەئویلە نە بەیتەکە قبوڵی دەکات نە مەحوی خۆیشی پێی ڕازییە چونکە ئەوەندەی لێ شارەزاین کە بەلای ئەوەوە بێ دەسەڵاتیی کۆمەڵیش هەر دەچێتەوە بۆ تەقدیر. ئێمە پێشتر دیتمان تێشکانی ڕووسیای زل و زەبەلاح لە ئاست ژاپۆنی بچووکی کەم شۆرەت دەداتەوە بە قەزاوقەدەر. ئایا بە کێ دەکرێ ئەم قەدەرەیان باهەڵداتەوە لە خواوە بۆ کۆمەڵایەتی؟

مەحوی بەیتی وەهای هەیە هەڵدەگرێ دڵدارییەکەی بە دڵداری ڕاستینە لێ بدرێتەوە ئنجا دەشێ لە دەمی گەنجایەتیدا شیعری وەهای گوتبێت وەیا لە کامڵیشدا پێڕەوی دەستووراتی شاعیریەتی ئەو ڕۆژانەی کردبێت. هێندێ قەصیدەشی هەن مزاشە لە تصوف و غەزەلی بێ تەئویل. ئنجا هەر وەک ناشێ شیعری دڵداری بە زۆر هەڵگێڕدرێتەوە بۆ تصوف هەروەهاش جایەز نییە تصوف لە مەعنەوییاتی خۆی ڕووت بکرێتەوە و بخرێتە قاڵبی کۆمەڵایەتی.

ڕاستەییەکەی لە لایەن بەخۆدا ڕاپەڕموونیشەوە چ شیرنایی هەست ناکەین لەوەدا کە مەحوی وەها شاعیر و دەسەڵاتدار لە تەعبیر و تەبیات خورت خۆ بدزیتەوە لە «صراحة» بۆ ناو تەمی تصوف وەیا ڕاستە عەقیدە. بە بەیتی سەرپۆشکراو کۆمەڵایەتیمان فێر بکات. ئەگەر «قضا» قەزاوقەدەر نەبێ و کۆمەڵایتی بێ دەبێ مەحوی ترسا بێ وەیا نەیزانی بێ هەستی دەروون بداتەوە بە هێزی ئاخاوتن. لە لایەن ترسانەوە بێ ئەوەی من بڵێم دیوانەکەی شایەدی بۆ دەدات کەچی ویستوە ئەوەی گوتوە. خۆ نەهاتووە شەڕ بەم و بەو بفرۆشیت و ناوی خەڵق بهێنێت ئیتر تەقیە لە چی بکات؟ کێ تەقیەی کردوە تا ئەو بیکات. لە لایەن تەعبیر و زمانزانیشەوە هەمووومان دەیناسین چ ئوستادێکە لە گوتار.

گەلێک بەیتی دوای ئەم بەیتەش دوور خراونەتەوە لە مەبەستی خۆیان وەک کە ڕەنگی سووری یاقووت و جلی شینی پیرۆزە لە بەیتی:

لە کێ پرسم دڵی بۆ پڕ لە خوێنی حەسرەتە یاقووت
عەزاپۆشی چییە و کێیە؟ جلی پیرۆزە بۆ شینە

وەها لێک دراوەتەوە کە مەحوی لەم شتە جوانانە «ئازار و ژان و فرمێسک و هەنسک و حەسرەت و دڵۆپی خوێناوی و قوڵپی گریانی دەرهێناوە کە گەورەترین شێوەی ئازاردانی مرۆڤی خستۆتە بەرچاو... ئازارە لەبەر سزادان. لەبەر چەوساندنەوە. لەبەر دارکاری گیان و هەست». بنوارە لاپەرە 91، 92 لە «... مەحوی لوتکە».

مەبەستی مەحوی لە سەراپای قەصیدەکەدا دیارە و تەئویل هەڵناگریت تەنانەت ئەگەر ڕێی تەئویلی مامناوەنجیش بدرێت دەبێ لە بەتی دووەمدا کە دەڵێ:

دەبینی جێیەک ئەمرۆ بەزمی عەیش و بادە نۆشینە
سبەینێ زوو زەمانە وەضعی گۆڕیوە لە نۆ شینە

دەبێ مەبەستی مەحوی شیوەن کردن بێت بۆ ئەو خواپێداوانەی لێیان تێک دەچێت چونکە «بەزمی عەیش و بادە نۆشین» هی چەوسایەوە و سزادراو نییە... گلەیی مەحوی لە هەموو وجودە نەک لە بەشێکی. سەرەتای قەصیدەکەش هەروەها دەگەیەنێت و وەها دەست پێ دەکات.

لە ڕۆژێ هەڵدرا ئەم کۆنە خەیمەی تان و پۆشینە
لە سایەیدا شەرابی بەزمی عوشرەت گریە جۆشینە

هەروا لە نموونەی زاڵ کردنی هەستی دەروونی بێژەر بەسەر دەقی شیعردا زوربەی ئەو بۆچوونانەی نێوان لاپەرەکانی 197 — 266 لە کتێبەکەی «مەحوی لوتکە» دا بە ئاشکرایی ویژدانی نووسەرەکە کە لە هەموو نووسینەکە خۆ دەنوێنیت، تێکەڵ بە دڵ و دەروونی مەحوی دەکەن. لە لاپەرە 266 کە ڕوباعییەکەی «ئەم پارە

پەرستانە...» شی دەکریتەوە نووسەر پاڵ بە مەبەستە ئاشکراکەی مەحوییەوە دەنێت هەتا بە ڕاڕەوی خۆیدا دەیگەیەنێتە کۆتایی قەصیدەی:

دەنی طەبعی بە جاریَ عالەمی داگرت ئەوا مەحوی
درەنگە ئیلتیجابە بەر دەری عالی جەنابی زوو

ئیتر بە چەند دێڕێک لە لاپەڕە 227 کار دەگاتە دەرەبەگایەتی و نیمچە سەرمایەداری و چینایەتی...

من ناتوانم لێرەدا بە دوا ئەو تێبینییە بنجییانەم بکەوم کەوا لە ئاغڵەبی بیروڕاکانی ئەو لاپەڕانەدا داوای شەرح و کەلێن گرتن و خستنە قاڵب و ڕاست کردنەوە و بادانەوە بۆ ڕاڕەوی مەحوی دەکەن چونکە بە نیمچە کتێبێک لێی نابمەوە. هەر ئەوەندە دەڵێم دەبوو نووسەر بۆمان ساغ بکاتەوە کە ڕوباعیەکە زووتر هۆنراوەتەوە لە قەصیدەکە بۆ ئەوە بشێ. هەر نەبێ ڕواڵەتی بسەلمێنین کە مەحوی بە پلیکانەی ڕوباعیەکەدا سەرەژوور چوە بۆ قەصیدەکە.

بڕە شیعری «ئەلعەیاذ» کە ڕووبەڕووی تێکڕای ئەهلی «شار» گوتراوە:

بۆتە موئنیس، بۆتە مەئوا قەوم و شاریَ ئەلعەیاذ
دێوی بێتێ جێبەجێ دەڕوا بە باریَ ئەلعەیاذ
هەرکەسێ ساتێ لەگەڵ ئەو قەومە بووبێ تا ئەبەد
بێتەوە فکری لە زاری دادەباریَ ئەلعەیاذ

باداراوەتە بۆ سەر «دەسەڵاتدار و دەسترۆیی» – لاپەڕە 288 کتێبی مەحوی لوتکە - نە مەحوی و نە بەر لە مەحوی کە گلەییان لە زەمانە و خەڵق کردبێت مەبەستیان جودا کردنەوەی چینی زۆردار بووە لە زۆر لێ کراو. ناوناوە لە بەیتێکدا وەیا لە قەصیدەیەکدا ئەم هەڵاواردنە هەبوو بێت «منهجیة» ی نەبەخشیوە. هەر لەم شێوازەی مەحویدا بەر لە هەزار ساڵێش گلەیی وەها لە زەمانە و عالەم کراوە تا ئەگەر مەحوی لە قەصیدەکانی هی وەهای هەبووبێت «زهد» ی گرتبێتە بەر. شاعیر هەبوون لە کۆنەوە هەر «زهد» یان کردوە بە ڕاڕەو هیچیشیان بە شۆڕشی فکری

داناندرێن دژی چین وەیا زرچین و تیرێژ وەک پێشتریش گوتم کەس لەو تەرزە شیعرانە وەتەنگ نەهاتووە چونکە بە هاندان و خەڵق تیژ کردن حیساب نەکراوە. لەو ئەلعەیاذەدا بەیتێک هەیە دەڵێ:

ئەهلی تەزویر و فەسادن غاصبی ماڵی عیباد
موبەلابن بەم بەڵایە ئەهلی شارێ ئەلعەیاذ

ئیشارەی بۆ «غصب» هەیە. ئەم غەصبە بە زۆردار و ئەهلی بازاڕیش دەکەوێت کە پیشەیان بەسەرەوەنانی قەرزە بۆ حیسابی قەرزدارەکانیان تاکوو وەها دەبێت قەرزەکە دەکرێتەوە سەلەم بۆ کۆزی دانەهاتووی بەرخ و گیسک ئیتر لە ئاکامدا ڕەنگە لە بری دینارێک قەرز پێنج دیناریش وەرگیرابێتەوە. هەر چۆنێک بێت زۆردار مەلعوونێکی بەرچاوی ئەهلی شارە لێی دەوەشێتەوە ئەوەندە موجامەلەی لەگەڵدا بکرێت، خوا لەناوی ببات کە مرۆ نەتوانێ لەناوی ببات.

تێک هاویشتنی چینایەتی و بیری چینایەتی لە کوردستانی خۆماندا هەتا سیەکانیش سەری هەڵنەدابوو، کە سەری هەڵدا لە ئاکامی بڵاوبوونەوەی بیروباوەرەکانی شۆڕشی ئۆکتۆبەر بوو نەک لە نمای چینی بۆرجوازی کە تا ئێستاش پەیدا نەبووە. گوتومە و لەم باسەشدا گوتم تاکە «صراف» ێک لە کورد نە ڕسکاوە. مەحوی بەوەدا پەنجە نیشان نابێت کە بە سەروپۆتەراکی خراپە و بێ دینیدا هاتۆتە خوار چونکە تەقلیدێکی کۆنی شیعر و ئەهلی «وشە» یە گلەیی لە بەدایەتی بکەن. ئەبونواس کە بە پارەی پاداش دەژیا خۆ گیف دەکاتەوە و دەڵێ:

ومستبد اخوانه بتراثه
لیست له کبرا ابر علی الکبر

مەحوی لەلایەن شیعرەوە بە مەتانەتی داڕشتن و نوکتە ئارایی و سەرەژوور چوون لە دەستوورە سەلمێنراوەکانی شاعیریەتی سەردەمی خۆی و دەربڕینی هەست بە شێوازی هونەری قەشەنگ و داهێنانی وێنەی زیهنی نوێ و بەجێ هێشتنەوەی شاعیرانی تر لەو مەبەستە شیعرییە ئاشنایانەی هەموو تێیاندا بەشدارن... لەمانە و لە جۆرە داڕشتنێکی لوغەوی تایبەت بەخۆی کە شەقڵێکی جوداکەرەوەی تەعبیری ئەوە لە شیعری کوردی، مەحوی دەچێتە ڕیزی یەکەمی شاعیرەکانمان و لە تەنیشت نالی

پاڵ لێ دەداتەوە. لێرەدا ڕایەک دەردەبرِم دەبێ لە بیستنی و بەلاوەنانی پەلە نەکرێت:

هەرچەند جارێ ڕێم نەبووە بە وردی دیوانەکەی مەحوی بخوێنمەوە، بگرە هەوڵی قەرزدانەوەم بەم گوتارە ماوەی نەدامێ هەمووشی بخوێنمەوە، لەگەڵ ئەمەشدا کە من لە خوێندنەوەی شیعری کوردی سەر بە هێروگلێفیدا ناگرم بەڵکوو نەبزی هەر بەیتێکی لە دەمارمدا فرِکە دەکات، سەیر نییە بە زوویی دیاردەی بەرچاو لە دیوانێکدا بەدی بکەم. من وەها دەبینم شەبەنگی نالی لە شیعری مەحویدا بزرە و دیاریشە، نەک ئەمە و بەس بەڵکوو بزربوونەکەی لەو شوێنانەدا کە پێویست بوو دەردەکەوێت بەڵگەی دیار بوونیەتی لە ویژدانی مەحوی.

سەرنجێک بگرنە قەصیدەی «بەحری نوور» پاتەوپات «معارضە» ی قەصیدەی «ئەلا ئەی نەفسی بووم ئاسا هەتا کەی حیرصی وێرانە» ی نالی پێ کردوە، وەک دەشزانین معارضە هۆنینەوەی شیعرە لە قافیە و کێش و ناوەرِۆکی شیعرێکی مەشوور. لە موعارەزەدا دوشمنایەتی مەبەست نییە مەگەر هۆنەرەوە بیکا بە دوشمنایەتی. لەم قەصیدەیەی مەحوی کە بە ڕێبازی نالیدا ڕۆیشتووە دێت لەبەرەو کۆتایی هەڵبەستدا دەڵێ:

ئەو کەرِرەرِ بوو قەصیدەی بوردە نەشئەی عالەمی پڕ کرد
فەرموو بەم قەصیدەی کوردە نۆبەی نەشئە پێوانە

واتە: قەصیدەی «بردە، بردیە» بوصیری کە لەعنەتی پێغەمبەرە «د» زۆر گوتراوە، فەرموو بەم قەصیدەیەی کوردە دەست بە نەشئە پێوی بکرێت. مەحوی بە ئانقەست معارضەی نالی دەکات کەچی ناوی «بردە» دەهێنێت کە کێش و قافیەی جودایە لە بەیتەکەی مەحوی، خۆ مەعلوومیشە قەصیدەکەی «نالی» ی بیستوە و بە دڵیشی بووە و خۆیشی خەریک کردوە لە قەصیدەکەی خۆیدا لە نالی دانەماڵێت، بەڵگەش، جگە لە دەلالەتی «معارضە» خۆی، کە بەیتی چوارەمی قەصیدەکە دەڵێ:

تاریکی شەوی کوفرا بە یەک دەم لە معەیێکیدا
هەزار و سێصەد و بیست و دووە، دنیا چراغانە

دیارە لە 1322ک. قەصیدەی داناوە. نالی لە 1290 ک مردوە، تا دەمی قەصیدەکەی مەحوی 32 ساڵ تێپەڕی کردوە، لەوەدا نییە بگوترێ دەشێ مەحوی جارێ چاوی بە دیوان وەیا قەصیدەکەی نالی نەکەوتوە. لە ناوەڕۆکی قەصیدەکەی هەردوانیش بەراوردێک بکرێت گەلێک شوێن پەنجەی نالی لە مەحویدا دەدۆزیتەوە بە نموونە مەحوی دەڵێ:

مەدحێکت بکەم لائیق بە تۆ «یا خیر خلق الله»
بێ خێری نالائیق کە جیبریلت ثەنا خوانە

لە نەعتەکەی نالی دەخوێنیتەوە:

مرادم زیللەت و پاڕانەوەی حاڵە نەوەک نەعتە
بە چەند بەیتێکی کوردانە کە قورئانت ثەنا خوانە

هەم بەیتە تازە باسکراوەکەی مەحوی و هەم بەیتی «موکەڕڕەڕ بوو...» ت بە بیردا دێتەوە. وشەی کورد لەویاندا و «ثەنا خوان» لەمیاندا «قاسمی مشترک» ی هەردوو قەصیدەکەیە...

لەم قەصیدەیە و لە بەیت و دوو بەیەتی دیکەشدا نالی بزرێکی دیارە، سەیری بەیتی سێیەم بکە لە لاپەڕە 110ی دیوانی مەحوی دەخوێنیتەوە:

«ڕەحە» بەو شێتییە ئەلحەق قصێکی عاقلانەی ووت
منم عاقل لە بەرگی عاریە خۆمم کە عاری کرد

ئینجا تەماشای ئەم بەیتەی نالی بکە:

من لە بێ بەرگی ئەحەم پرسی کە بۆچ ڕووتی گوتی
یارەبی شێت بم ئەگەر شاد بم بە بەرگی عاریە

وا دەزانم «ڕەحە» و «ئەحە» ش یەک ناو بێت لە نووسیندا بە هەڵە گۆڕاوە یاخود مەحوی بە ئانقەست ئەحەی کردوە بە ڕەحە. لە واتادا هەردوو بەیت یەک شتن.

لەم بەیتەدا مەحوی کە دەڵێ:

ئەم فیزاعەت بە دووەوە حەقتە کە ناپرسی چیە
تۆ یەکێ دائیم هەزارێکی وەکوو من دوو بە دووت

وەک نالی شاعیرانە و ئوستادانە وشەی «هەزار» ی بە واتای دەجاران صەد و بە واتای بولبولیش لەکار هێناوە. سەرحی دیوانەکە بۆ ژمارەی هەزار نەچوە. لە ئەسڵیشدا عەرەب کە بولبولی گوت «هزار – هەزار» وشەی «هزار داستان» ی کورت کردەوە بە واتای «هەزار ئاهەنگ». نالیش گوتوەتی:

ڕۆخی تۆ گوڵێکە صەد بەرگ و هەزاری عاشق ئەمما
لە هەموو چەمەن دیبارە بە ئوصولی نالە نالی

نالی ژمارەی «ئاحاد و میئات و ئولووفی» کۆ کردەوە، مەحویش دوو ژمارەی ئاحاد و یەکێکی ئولووفی کۆکردەوە لە بەیتەکەدا. کورد بە تێکڕایی کە مەبەستی بولبول بوو دەڵێ «هوزار» زۆری ئەدیبەکانیش هەروەها دەکەن بۆیەیە لە «هزار – هەزار» هەر بۆ ژمارەکە دەچن.

لە دیوانی مەحوی بگەڕێیت نموونەی دیکە زۆر دەبینیت لە حازری و بزری نالی هەموویش هەر بە گیانی «تحدی» یەوە هاتوون کە وا بێ دەربڕینی پاتەوپات پەردە عازەبانەیەک هەڵدەگرێت هەر بە نالی هەڵگیراوە. حاجی قادر لە چەندین جێگەی دیوانەکەی ناوی نالی و شیعر و مەتانەتی دەهێنێت تا دەگاتە ئەوەی کە دەڵێ:

بە «تضمین» بەیتەکی نالی دەهێنم تا ڕەفیقانم
بزانن من بە ئەو ناگەم خەزەف قەت وەک گوهەر نابێ

مەحوی بێ ناوهێنان ملانێی لەگەڵدا دەکات. ئەو ڕایەی لە لاپەرە 218 ی «مەحوی لوتکە» دا کە شیعری مەحوی لە «سبکی هندی» دادەنێت پێویستی بە ڕوون کردنەوە هەیە دەبوو نووسەر شەرحی بدات، بەڵام من وەهای بۆ دەچم کە داڕشتنی «سبکی مەحوی» یە پتر لەوەی چاولێکەری بێت. مەحوی لە هەڵنانی بەیتەکانی ئەو ماملەتە لەگەڵ وشەدا دەکات کە وەستای بەننا دێت بۆ دۆزینەوەی جێگەی لەبار بە دوا بەردی لە باردا دەگەڕێت. گەلێک لە بەیتەکانی مەحوی ئەوەندە سفتە دەڵێی وشەکانی لە پاڵ یەکتر هەڵناوەشێن لەو وەستاییەشدا ناوناوە دەگاتە تۆقەڵانی ئەوتۆ هەر دارەوان و شاخەوانی مەعلانی دەیگاتێ. لەو بڕە شیعرەی کە بەم جۆرە دەست پێ دەکات:

بیبێی یا نەیبێی من داد و بێدادی دەکەم
گوێ بداتێ یا نەداتێ ئاهـ و فەریادی دەکەم

چەندی دەگەمە ئەم بەیتە:

بێستوونی عیشقی شیرینێک ئەوا هاتۆتە پێش
گەر لە حەق بێم و نەیەم تەقلیدی فەرهادێ دەکەم

موچڕکێک دەمگرێت (وا ئێستە چاوەکانم تەڕ بوون).

نموونەیەکی وردی و مەتانەت لەم بەیتە دەردەکەوێت وەک کە لە صەدان بەیتی ئەوتۆییدا.

زمانت کە ببڕی قسەت دێ بەکار
قەڵەم دادەدەم، پەندی خۆ دادەدەم

ئەم بەیتە لە لاپەڕە 36 ی دیوانی مەحوی وەها شیکراوەتەوە کە مرۆ زمانی خۆی ببڕێت و قسەی پڕوپووچ نەکات قسەی کاریگەر دەبێت وەک قەڵەم کە دابدرێ

باشتر دەنووسێت، بەڵام شی کردنەوەکە نە دەڵێ کە زمانت ببڕێت چۆن قسە دەکەیت نە خۆ لە دووبارە بوونەوەی «دادە دەم» دەگەیەنێت.

وەک من بۆی دەچم مەحوی ڕواڵەتی زمان بڕینی بە تەپکە داناوە تەپکەکەش وەک «دەر و دوو هۆدە» واتە دەرگەیەک بەلای دوو ژووردا دەکرێتەوە. بە شێوە نووسینی سەردەمی مەحوی «ببری» دەنووسرا دوو جۆر خوێندنەوەی هەڵدەگرت. «ببڕی» بۆ کەسی دوەمی تاک و «ببڕێ» بۆ کەسی سێیەمی تاک. ئنجا کە گوتت «زمانت بڕندە بێ» ڕێکوپێک قسەت دێتە کار چونکە مانای ڕستەکە ئەوە دەگەیەنێ کە «زمانت بڕندە بێ».

لە «قەڵەم دادەدەم» دا «ببڕی» بەخەبەر دێت کە موناسبی قەڵەم دادانە. دادانی دوەم «دادانی ئاو» وەیا هەر شتێکی دابدات دەگەیەنێ. کە قەڵەم دادرا پەند بە مەرەکەبدا بۆ سەر کاغەز دادەدات. ئەگەر خۆنووسیش بێت پەندەکە بێ مەرەکەب هەر بۆ سەر کاغەز دەچێت بەڵام گومان نییە مەحوی قەڵەمی قامیشی مەبەست بووە کە بە مەرەکەب دەینووسی.

نیمچە واتایەکی وەک زێدە پارووش لەوەدایە کە ئەگەر بە ڕێنووسی کۆن بنووسرێ: «پندی خودا دەدەم» دەشێ بخوێندرێتەوە «پەندی خودا دەدەم» واتە ئەو پەندە دەدەم کە هی خودایە. لەبەر خاتری کێش واوی «خودا» نەختێک درێژ دەکرێتەوە. من هەر نالی و مەحویم بە بیردا دێت لە کورد ئەو جۆرە هونەرەیان خۆش جلەو کردبێت بۆ ناو هەڵبەست.

بەر لەوەی بچم بۆ شی کردنەوەی چەند نموونەیەکی دیکەی کە لە «دیوانی مەحوی» دا پێویستییان بە تەواو کردن هەیە تێبینییەکی کورتیلە لە بارەی گوزەران و دوور کەوتنەوەی نالی لە وڵات دەکەم کە لە لاپەڕە 219 و 220 ی «مەحوی لوتکە» دا بە جۆریک هاتووە تارکیەکی خستۆتە سەر نالی کە بەلای منەوە ڕەوا نییە. گۆیا نالی بە دوور کەوتنەوەی لە وڵات و ڕووداو و ئاژاوە و پشێوی کە سەرجەمی ناوچەکەی گرتبۆوە ئازادییەکی بە خۆی دا کە «بە کەیف و هەوەسی خۆی بدوێ».

ئەوەی من بۆی دەچم، نالی لە دەمی حوکمڕانی ئەحمەد پاشادا چوو بۆ حەج. جارێ حەجی تەواو نەکردبوو یان هەر نەبێ لە حەج نەگەڕابۆوە حاکمایەتیی بابان بەسەر چوو. پاش چەندین ساڵ کاغەزی بۆ سالم نووسی و وەڵامی یەئسی لێ وەرگرتەوە. ئنجا ئەگەر وەها نەبێت و لە پاش تێکچوونی پاشایەتی ئەحمەد پاشا نالی هەڵاتبێ بۆ

دەرەوەی سلێمانی و حەجی ناچاری کردبێ (کە ئەمەش من بۆی ناچم) دەبێ لە ترسی کوشتن وەیا بەندی بوون ڕێی غەریبی گرتبێتەبەر. لە هەردوو حاڵیشدا نالی بێ ماڵ و حاڵ بووە و بە نەداری سەفەری کردوە. نالی لە سلێمانی مزگەوتی نەبوو. هەر هیچی نەبوو بۆیە توانی ئاوارە بێت. حاجی قادر و کەیفی جوانڕۆییش بێ ماڵ و حاڵ بۆی دەرچوون.

چی لە لاپەڕە 221 یشدا گوتراوە کە نالی لە سلێمانی و غوربەتدا بە ناز و نیعمەتی میرەکانی بابان حەوابۆوە ئاواتێکە لە منەوە بەرەو ئەو سەردەمانە. وەی کاشکی بمانتوانیبایە بڵێین ئەحمەد پاشا و باوکی لە سلێمانی خزمەتی نالییان کردوە بە ناز و نیعمەتەوە دواتریش ئەحمەد پاشا دریغی بۆ نالی نەکردوە بەڵام چ فایدە! نالییەک لە سلێمانی نوای نەبووبێت، بەر لە دەوری نوا پەیدا کردنیش بە درێژایی تەمەنی فەقێیەتی وەکوو گەڕیدەیەکی هەژار ئەم دێ و ئەو دێ و ئەم شار و ئەو شاری کردبێت چ دەرفەتێکی بووە بە نازەوە لە نیعمەتی پاشاکاندا ژیا بێت. لە غەریبیشدا بەینێک لە شام دەرسی بە خەڵق گوتوە بۆ نان پەیدا کردن. لە ئاخر و ئۆخری ژیانیشی، ساڵی 1288 و بەشێکی 1289 ک حاجی مەلا عەبدوڵڵای جەلی نالی لە مەککە دیتوە بێ ماڵ و حاڵ. چەند بزنێکی هەبووە پێیانەوە ژیاوە. وەک دەبینین تەنها لەو دەمانەدا کە ئەستەنبۆڵ نشیمەنی بوە و ئەحمەد پاشاش تێیدا ژیاوە جێی خۆیەتی چاوەڕوان بین ئەحمەد پاشا خزمەتێکی کردبێت...

تێکڕای باری ژیانی مەحوی ئاسوودەتر بووە لە هی نالی خۆ هەر نەبێ مەحوی خانەقەی هەبووە. بە تەنیشت خانەقاوە ماڵێکیشی هەبووە تێیدا بحەسێتەوە. منداڵ و وەچەشی هەبووە پێیانەوە ڕوون بێتەوە. صەد جاران لێی پیرۆز بێت کە دە ئەوەندەشی لایەق بووە. وەهاش بووە بە سەریەوە نراوە. بە تێکڕایی ئەهلی خەیاڵ لە وێنەکێشانی حاڵ و باری خۆیان هونەری تەعبیر تێکەڵ بە واقیع دەکەن. هەر وەک لە دڵداریدا بە هەڵبەست خەویان نامێنێت و فرمێسکیان دەبێتە خوێن و هەروەهاش لە تصویری تەنگەتاو بوونیان فەلەک لەگەڵ خۆیان بەشەڕ دەهێنن، زوربەی خەڵق لێیان دەبن بە ڕەقیب و دوشمن. لەجیاتی ئاو خوێنی جگەر و لە جیاتی نان گوژاڵ دەخۆن...

وەها دەبێ لە ناحەزیدا شاعیریەت بەکار دەهێنن تا ئەوەی دوشمنەکەیان لە شەیتان مەلعوونتر دەنوێنن... لە تەبیاتی بەشەر دەوەشێتەوە دڵی نەهێنێ باسی ئەو بێحورمەتیە بکات کە بە ڕاستی تووشی هاتوە بەڵام لە شیعردا ڕێز و حورمەتی کە

پێی ڕەوا دیتراوە بە شکستی خۆی لە قەڵەم بدات. شیعرم دیتووە بە حاڵ کێش و قافیە ڕێک دەیەخێت کەچی تف لە زەمانە دەکا کە حورمەتی بلیمەتی وەک ئەو ناگرێت. خولاسە، ئەمیناغای حاجی بەکراغای کۆیێ بە ناز پەروەردە کرابوو لە شیعردا دەڵێت:

ئەوەندەم خاک بەسەردا کرد لە هیجرت
زەمین دووی بوو بە تۆز ئیستیکە پەنجە

تەقالیدی شیعرمان موبالەغە و بەسەرەوە نان و ئاراییشتی زیاد و ئەو جۆرە نیگارکێشییەی تێدا باو بووە. نالی بێ یا مەحوی یان هەر کەس دەبێ ببێ حاڵ و باری ناو دیوانەکەی دووکەڵ و ئاگر و نەنگی و تاریکی تێدا قەڵەم کێش کراوە. مەبەستم نییە بڵێم ئازاریان نەبووە بەڵام ئازارێکی کە هەبووە خراوەتە ژێر عەدەسەی زلکەرەوەی خەیاڵی شیعر.

لەگەڵ ئەمەشدا دەبێ حورمەتی ئەو مەهارەتە بگرین کە لە سەرەنیا کردنی ئێش و ئازاردا خزمەتی خەیاڵی ڕەنگین و وێنەکێشی هونەراوی و زاخاوی مێشک، وێڕای دەوڵەمەند کردنی زمان و ئەدەبیان کردوە. چەند شیرینە ئەو بەیتەی طاهر بەگ لە شکانی پەنجەی بە گوللەی دەمانچە گوتوەتی:

فەلەک زانی کە دەشکێ ڕەونەقی بازاڕی مانگ و خۆر
شکاندی پەنجەکەم تا من نەنووسم وەصفی ڕوخساری

ئێمە ئەگەر تەنها دیوانی مەحوی بکەین بە شایەدی خۆشی و ناخۆشی ڕۆژگار و بەسەربردنی. هەرگیز ئەو ڕوداوە خۆشکەڵەیەی لاپەڕەکانی 246، 247، 248 ی «مەحوی لوتکە» ناخوێنینەوە کە هەموو ناگزووریەکی گۆڕیوە بە ئیرۆیی. بەڵام نەمزانی پێوەندی چوارینەکەی لاپەڕە 246 کە دەرگایە بۆ گێڕانەوەی ڕووداوەکە، بەو خەونە سەیرەی کە نائیبی والی دیتوویەتی و لە ئاکامدا کردوویەتی بە کۆیلەی «مەحوی» چییە؟ بە داخەوە هیچ تاکێک لەو هەشت نووسراوەی باس کراو لە لاپەڕە 255 ی «مەحوی لوتکە» دا نەهاتۆتە بەرچاوم کەوا بێگومان گەلێک شتم لێ وەردەگرتن لەبارەی مەحوییەوە ئێستاش مەترسی ئەوەم هەیە لێرەدا ڕایەک بە ناوی خۆمەوە دەرببڕم دواتر دەرچێ کە یەکێک یان پتر لەو سەرچاوانە بۆی چوون.

وەک گەلێ جار گوتراوە و نووسراویشە شیعری مەحوی غەرقی واتا و نوکتە و وێنە و جوانییە، لەوانەیە مرۆ پێی وابێ لە بەیتێکی قووڵ بۆتەوە بۆ تەختی بنی کەچی بە ڕۆچوونی قووڵتر گەوهەری نەدۆزرایەوە بە دەستەوە دەدات. بۆ بەسەر کردنەوەی چەند و چۆنی واتای دیار و نادیاری شیعرەکانی هەر ئەو دیوانە لەبەردەستدایە کە مامۆستا مەلا عەبدولکەریم و کاک محەمەد شەرحیان داوە.

لێرەدا هانا دەبەمە بەر ئەو دیوانە بۆ مەشقی وردبینی لە چەند نموونە شیعرێکی بایی ئەوەی تروسکەیەکی زیاد بهاوێژێ بۆ ناو دیوانەکە و بەر نیگای ئەدەب دۆست و ئەدیبان لە قەوارەی گوتاریشدا جێی بێتەوە. دەشێ بڵێم کارێکی من دەیکەم گەلێک ئاسانترە لەوەی مامۆستا و کاک محەمەد کردوویانە چونکە هەمیشە ڕەخنە وەیا بەسەرەوەنان لە بنیات نان سووکەڵەترە. ئەوان مەیدانیان خۆش کردوە ئینجا من دێم بە وەکازی قەڵەمەوە پیاسەی تێدا دەکەم. ئەو نموونانەش هی بەدوادا گەڕان نین. لاپەڕەم سەیر کردوە و بەیتێکم ڕەچاو کردوە ئنجا دە پەڕم هەڵداوەتەوە تا لەسەر لاپەڕەیەکی بەند بووم، وەهاش بووە کتێبم داناوە، کە بۆی گەڕاوەتمەوە لەو لاپەڕانە گیر بووم کە پێشتر پێیاندا تێپەڕی بووم، تا ئێستاش نەگەییشتوومە بەشی فارسیەکەی.

لە لاپەڕە 64 ی دیوانەکە هاتووە:

ئەگەر ئازادەگییەک بێ لە عەدەمدا بۆمان
چی هەیە غەیری بە پێچی پەلپەل داوی حەیات

لە شەرحدا هاتووە: نەبوون هیچ نەبێ سەربەستیەکی بۆ بنیادەم تێدایە لەم هەموو کۆت و زنجیرە جۆر بە جۆرە ماددی و ڕووحییانەی بە خۆیانەوەیان بەستۆتەوە... هتد. من تەنها دەخلم بەسەر وشەی «بە پێچی» یەوە هەیە کە وەک بۆی دەچم «بپێچی» یە واتاکەشی دەبێتە «پەلەپەل – خێرا خێرا بپێچی دوای حەیات» وەک کە داو بە پێچانەوە هەڵ دەکرێتەوە. «بە پێچی پەلەپەل» لووس و لێک نییە. بە پێچی دوای حەیات جوملەی تەواو دروست ناکات چونکە «اسناد» ی تێدا نییە وەک کە لە فیعلی «بپێچی» اسناد پەیدا دەبێ.

لە لاپەڕە 66 هاتووە:

خەلاصی بوونی قەت ناوێ ئەسیری زولفی زنجیرت
لەبەر تیرت، مەلەک بێ هەڵفرِینی نەبووە نەخچیرت

لە شەرحدا هاتووە: دیلی کەمەندی زوڵفی تۆ هەرگیز نایەوێ رِزگار بێ و نێچیری رِاوت ئەگەر فریشتەش بێ هەرگیز لەبەر تیری تۆ هەڵنافرِێ و دەیەوێ بەو تیرە بپێکرێ چونکە دڵدار دەیەوێ هەمیشە لە یارەکەیەوە نزیک بێ. من وەهای بۆ ناچم: شیعرەکە نەیگوت نێچیر دەیەوێ بەو تیرە بپێکرێ بە پێچەوانەوە گوتی نێچیرت مەلائیکەتیش بێ خەلاس بوونی لە داوی زوڵفت ناوێ چونکە هەر هەڵفرِێ تیرت دەیکوژێ. مانەوەی لە داوی زوڵفی چاکترە بۆی... داوەکە سەلامەترە لە تیرەکە. وشەی «مەلەک» بە واتای «یەک مەل» یش دێ. مەبەست لە نێچیر نێچیری کوژراوە.

لە لاپەرِە 70 دا هاتووە:
لەپێ حەرامە زرِەی سیلسیلەی موقەددەسی عیشق
ببی بە شێر و مەگەر هەڵگری لە دنیا دەست

لە شەرحدا دەڵێ:

زنجیرەی عیشق ناکرێتە پێی هەموو کەس و هەموو کەس شایانی خەڵاتی وا پیرۆز نییە. بۆ ئەوەی ئەم زنجیرە بکرێتە پێت و لە پێتدا زرِرەی بێ، پێویستە ببی بە شێر و ئەوەندە ئازا بی بتوانی دەست لە دنیا هەڵبگری.

من وەهای بۆ دەچم، بە رِێنوسی کۆن وشەکە دەنووسرا «شیر» و بە هەر دوو جۆر دەشیا بخوێندرێتەوە واتە «شێر، شیر = اسد، سیف». بۆ شکڵی «شێر» هەر واتایەک لێ بدرێتەوە قەیدی نییە بە مەرجێک لەگەڵ دەقی شیعرەکە بگونجێ نەک بە زۆرە ملێ بە سەریدا بسەپێ.

چەندی دەکەم بۆم نالوێ بڵێم دەست لە دنیا هەڵگرتن سزای زنجیر کردنی پێوە بێ. وا دەزانم نیوە دێرِی دووەمی بەیتەکە دەبێ بخوێندرێتەوە: «ببی بە شیر و مەگەر هەڵگری لە دنیا دەست»

بوون بە شیر «سیف» و دەست لە دنیا هەڵگرتن «تمرد» دەگەیەنیٚ نەک واز لیٚ هێنان. لە سەبکی بەیتەکە ئەو دەست هەڵگرتنە وەکوو ئاڵا هەڵگرتن و ڕم هەڵگرتنە بۆ جەنگ. تۆ کە خۆت شیر بوویت دەست هەڵگرتنیش دەبێتە شیر هەڵگرتن چونکە شیر دەستی هەڵگرتووە. ئەم سەرکەشییە یەکە مناسبی سزای زنجیر کردنە، چونکە لە واقیعدا دنیا تەڵاق دانە دەبێتە هۆی حەڵاڵ کردنی زرِڕەی سیلسیلەی موقەددەسی عیشق.

لە لاپەڕە 78 ئەم بەیتە:

ئیتیفاقی، ئافتاب ئانیٚ موقابیل بوو بە ڕووت
ئافەتێکی دی، نەما تابی، بوەستیٚ ڕوو بە ڕووت

لە شەرحدا هاتووە:

بە ڕێکەوت جارێکیان ڕۆژ تاوێک لەگەڵ ڕووت ڕوو بە ڕوو بوو. دەردێکی وای بەسەر هات توانای نەما لە بەرابەرتدا خۆی بگریٚ.

وەک من بۆی دەچم: ڕۆژ خۆی لە ئاوێنەی ڕووی یاردا دیتوە. ڕۆژ بە «افتاب» نووسراوە لە بەیتەکەدا. کە دیققەت بکەی لە وشەی «افتاب» «افت» هەیە کە دەکاتەوە «افة» ی نیوە دێڕی دوەمی شیعرەکە. ئنجا ئابی نەما چونکە لە وشەی «افتاب» کە «افت» لابەریت «اب» دەمێنیٚ نەک تاب. «اب» یش کە ئاوە ناتوانیٚ بوەستیٚ.

لە لاپەڕە 152 ئەم بەیتە:

لە زولفیا ونە ڕوو لێوی هەر لە کارایە
ئەو ئافتابە گەر ئاوا بووە مەسیحا خۆش

نیوە دێڕی دوەم لەبەر کێش دەخوێندرێتەوە «ئەوا فتابە گەراوا بووە...» لە شەرحدا دەڵیٚ: ئافتاب: خۆر ، مەبەست لە حەزرەتی عیسایە. مەسیحا: عیسا، مەبەست لێوی یارە کە هەناسەیەکی لیٚ دەردەچیٚ وەک ئەو هەناسەیەی لە دەمی حەزرەتی عیسا دەردەچوو مردووی پیٚ زیندوو دەبووەوە.

من وا دەزانم ئافتاب کە ئاوا بووە ڕووی یارە لە زوڵفدا ون بووە، ئەمما لێوی لە کار نەکەوتوە چونکە نەفەسی هەر دێت و خەڵق زیندوو دەکاتەوە وەک مەسیح.
نەفەسیش مووی زوڵفی لادەدا بایی دەرکەوتنی دەمی. لە لاپەڕە 219 ئەم بەیتە:

لە پاداشی قسەی سەردا هەمە ئاە و هەناسەی گەرم
کەسێ شێتانە بەردم تێ گرێ من بەرقی تێ دەگرم

لە شەرحدا دەڵێ: لە تۆڵەی قسەی سارد و ناخۆشی و وەک بەردی ڕەقی یارانی بێ بەزەییدا منیش هەڵکێشانی ئاخ و هەناسەی گەرمم هەیە وەک هەورە بروسکە و بەرقی ئاسمان کاریگەر و سوتێنەرە.

من دوو تێبینیم هەیە: یەکیان ئەوەیە کە مەحوی دەڵێ «بەردم تێ گرێ» ئەم بەردەی لە خۆڕایی نەهێناوە. وشەی بەرد دەنووسرا «برد» ئەم وشەیە بە عەرەبی دەکاتەوە «سەرد» ی نیوە بەیتی یەکەم. کەواتە بە واتای «حجر» یش دەڕوات و لە موناسەبەی قسەی ساردا بە «برد، ساردی» ش دەڕوات. تێبینی دوەم ئەوەیە کە وشەی «شێتانە» هەرچەند جێی بۆتەوە بەڵام زێدە لە هەموو وەسفێک بۆ «شێتی» پەسەند کراوە؟ بۆچی گیلانە نەبێ؟ وەها دەزانم وشەکە بە ڕێنووسی کۆن «شێتانە»ی بێ چوکرە دەنووسرا. ئەم شکڵە هەڵدەگرێ «شیطانە» بێت و بە زاری کورددا ببێتە «شیتانە» لە هەمان کاتیشدا «شێتانە» ش لە کیسە دەمێنێتەوە:

کەسێ شیطانە بەردم تێ گرێ...
کەسێ شیتانە بەردم تێ گرێ...
کەسێ شێتانە بەردم تێ گرێ...

ڕەنگە مەحوی لە ئاسۆی وشەی «شیطان» ەوە بەتەمامان بووبێت خەیاڵ لە «برق» بکەینەوە کە ئەو «شهاب» ە بێ ڕاماڵی شەیاطین دەکرێت وەک لە قورئاندا هاتووە «... فأتبعه شهاب مبين» ئنجا ئەگەر شریتە بەم خەیاڵە درێژ بکەینەوە دەگەینە ڕادەی ئەوەی کە وشەی «سەردا» ئەویش «سەر» بێت و تەواوکەری حرف جری «لە» کە «دا» یە بە دوایدا هاتبێت وەک کە «سەردا» ش هەر «سەرددا» یە و دالێکی لێ قرتاوە. ئەوسا «سەر» بە واتای «سەروو، بەرزایی» دێت بە مەبەستی «ئاسمان» چونکە شەیاطین گوێیان لە قسەی ئاسمان ڕادەگرت و شیهاب، بەرقیان تێ دەگیرا. لە پاداشی قسەی ئاسماندا من بەرق دەگرمە شەیطان... نەختێک

چاوپۆشی و یارمەتی دان پێویستە تا ئەم واتا لێ دانەوەی «ئاسمان و برق» لە شەیطانەوە لەبەر تەبیاتماندا دەسازێت.

یارمەتی دان و چاوپۆشی ئەوتۆیی هەمیشە لەگەڵ لوغز و مەعەممادا کراوە بۆ ئەوەی بتوانرێ هونەری وەها سەرکێش ڕام بێت. هێندی لە شیعری مەحوی و نالیش بە وردی و قووڵییاندا خۆیان لە ڕۆخی موعەمما دەخشێن. لە موناسەبەی موعەممادا باسیکی کورتیلە دەگێڕمەوە.

عبدالباقی العمری بە شاعیری صەدەی نۆزدەمی بەغدا دادەندرێت. خۆی مووسڵییە هاتۆتە بەغدا. دەگێڕیتەوە دەڵێ ڕۆژێکیان بە عادەتی خۆم دەچووم بۆ لای مەولانا خالید. بە بیرمدا هات فیراسەتی تاقی بکەمەوە. بە ڕێگاوە موعەممایەکم ڕێکخست، کە گەیشتمە خزمەتی گوتم: موعەممایەک هەیە بۆم لێک نادرێتەوە، داوای کرد و منیش خوێندمەوە:

بان لام العذار من ألف القد
فتم الوصال فی عامین

دەڵێ بێ وەستان گوتی: «ئەفسەنتین» لە وڵاتی مووسڵ زۆر هەیە. لێکدانەوەکە بەم جۆرە دەبێت: لام دوور بکەویتەوە لە «الف» دەمێنێتەوە «اف» کە وصال لە دوو ساڵدا پیک بێت. ساڵ وەک «عام» ی هاتوە «سنة» شی هاتوە، دوو ساڵ دەبێتە «سنتین» لەگەڵ «اف» بە یەکتر بگەن «اف سنتین – افسنتین» دروست دەبێت. ئەفسەنتین ڕوەکێکە. واتای بەیتەکەش بە کوردی ئەمەیە: لامی بسک لە ئەلفی قەد دوور بۆوە. لە دوو ساڵدا وصال پێک هات.

لە لاپەڕە 298 کە شەرحی ئەم بەیتە دراوە:

ڕوخیشی کردە ئەولا دەی شی پرسی
بە شۆخی شاهی من تۆ بۆچی مانی

دەبوو بگوترێ «روخ و شا» دوو بەردی شەترەنجن هەروەها «مات» یش زاراوەیە بۆ مردنی شا کە ئیتر یاری دەدۆڕی. «ڕوخیشی کردە ئەو لا» لە نوختەی یاری شەترەنجەوە دەشێ ئەوە بێ کە ڕوخێکی خۆی بەلاوەنا «وەک کە لە بەیتەکەشدا ڕووی خۆی بەلاوە ناوە» دیسانەوە یاریەکەی بردۆتەوە کە مەحوی مات کردوە.

دەشێ ئەوەش بێ کە ڕوخێکی مەحویشی لاداوە و کوشتوەتی دەشپرسێ بۆچی ماتی؟ ڕوخ لە پاش وەزیر لە هەموو ئالەتەکان بەهێزترە.

لە لاپەڕە 300 ئەم بەیتە:

مەگەر قەطعی نەفەس چاری بکا، وەرنا نیە هەرگیز
لە پێوەندی کەمەندی پڕ خەمی طولی ئەمەل چارێ

شەرح دراوە بەوەدا کە: لە گیان دەرچوون بەولاوە هیچ چاری نەفس ناکا و لە کەمەندی ئاڵۆزکاوی هێوا درێژی ڕزگاری ناکا.

ڕاستە قەطعی نەفەس، هەناسە لە خۆ برِین، دەبێتە مردن، ڕواڵەتی بەیتەکەش ئەو واتایە بە دەستەوە دەدات بەڵام وەک من دیتە بەرچاوم، مەحوی تەپکەی داناوە بۆ خوێنەر. دوای ئەوەی فێڵت لێ دەکا بەوەدا کە دەڵێ هەر قەطعی نەفەس ئەو پێوەندییە چار بکات، ئنجا ئەگەر زیهنمان مووقلاشی بکات دەبینین ئەو پێوەندییە بە طولی ئەمەلەوە یەکجار بێهێزە چونکە مەحوی پێت دەڵێت قەطعی نەفەس بە واتای ئەو قەطعەی کە نەفەس دەیکات وەک «قەطعی شیر، تبغ» پێوەندی کەمەندی پڕ پێچی طوولی ئەمەل هەڵدەبرِێتەوە، واتە ئەمەلی بەو یارە هێندە سست و بێهێزە کە هەناسەیەک داوەکانی دەپسێنێت. ئەم قەطعی نەفەسەش وەکوو «دەرو و دوو هۆدە» ی پێشتر گوتمان بە لای دوو ژووردا دەکرێتەوە. جارێکیان بەلای برِانی نەفەسەوە کە مردنە، جارێکیان بەلای برِندەیی نەفەسەوە کە خۆی طولی ئەمەل دەپسێنێت.

وشەی «مەگەر» لێرەدا کە وەها دەگەیەنێ هیچ شتێک نییە غەیری قەطعی نەفەس طولی ئەمە چارە بکات، لە پەنا واتای «برِندەیی هەناسە» دا تێ دەگەین کە شتێکی دەرەوەی وجودی شاعیر ئەو داوەی ئەمەلە نابرِێت. چ هەناسە برِان بێت کە مردنە و چ برِندەیی هەناسە بێت هەردوویان زەنەی عاشقن، لە دەرەوە نەهاتوون. داوە پێوەندییەکانی طولی ئەمەل بەرانبەر کاریگەریی دەرەکی پسانیان بۆ نییە. ئەو داوە پێوەندییانە هێندە سستن بە بای هەناسەی عاشق دەپسێن.

دەگەڕێمەوە بۆ قسەیەکی زووتر کردم کە ناشێ لە لاوە واتا ڕاگوێزین بۆ ناو شیعر. چی لە شی کردنەوەی ئەم چەند بەیتە کردوومە ڕاگوێستنی واتا نییە بۆ ناو شیعر چونکە لە بەیتەکاندا وشە و تەعبیر و هێما هەن بۆ واتاکان، تا ئەگەر بە سەهووش چووبێتم و شتێکم هەڵنابێت کە بە خەیاڵی شاعیردا نەهاتبێ هەر نابێتە بە سەرەوەنان بەڵکوو وەک ئەوەی لێ دێت تۆ بڵێی 35 درهەمم بزر کردوە من 40 درهەمت بۆ بدۆزمەوە. ئەگەر هاتبامایە «قەطعی نەفەس» م بردبایەوە بۆ خەفە کردنی سوڵتانی عوسمانلی و شای قاجار وەیا خنکاندنی ئەمیر دەریای هێزی دەریایی بەریتانیا دەبوومە قاچاغچی... مەحوی و نالی و وەها بە چەرخ و دۆلابن تا لێیان بپێچییەوە حەقتە. فەرموو بڕوانە ئەم بەیتەی مەحوی:

نەگەییە دامەنی، دەستی دوعا، جا دەبمە خاکی ڕێی
طەریقەی گۆشە گیری بەردەدەم ئەمجارە ڕێ دەگرم

لەوانەیت هەموو لایەنێکی وشەسازیی و واتا ئارایی و نوکتە سنجی و... و.... ی ناو بەیتەکەت بە تەواوی و دروستی لێک دابێتەوە بەڵام بەسەر شتێکی وردیلەی نیگاڕانەکێشدا تێپەڕی بیت وەک ئەوەی کە «جا» ی مەصرەعی یەکەم وا لەناو «ئەمجارە» ی مەصرەعی دوەمدایە و لە لای خۆیەوە وەک بورغووی مەکینەیەک لەنگەری دوو مەصرەعەکەی ڕاگرتبێت. جا، ئنجا، ئەمجا، ئەمجار، ئەمجارە هەمووی یەک واتای هەیە، هێندێکیان لێیان کورت کراوەتەوە. بە زۆری و بە کەمی. تا ئەمجارە بۆتە جا.

نالی دەڵێ:

وای فەرموو کە ماچت نەدەمێ ڕووڕەشی «تو» بم
ئەمساڵە بەجێ دێ ئەسەری وەعدەیی پاری

هەموو ئەدیب و شاعیرەکان دەیانخوێندەوە و دەخوێننەوە «تۆ» کەچی بەمەدا بەیتەکە دەمرێ. نالی «تو – توو» ی گوتوە چونکە لەم شکڵەدا هەم بە واتای «تۆ – أنت» دێت و هەم بە واتای «توو – تووک – شەعر – موو» دێت. تومەز لەم ساڵەدا «ڕووڕەشی توو – تووک، موو» بوە چونکە ڕیشی ڕواوە. ئەو واتایەی لە «توو – بە واتای تۆ – أنت» دێت ئەویش لە جێی خۆیدا بەردەوامە. وەک دیارە مەحوی

و نالی ناوناوە بەزاری دەرەوەی بابان دواون ئیتر لە وشەیەک، لە تەعبیرەک بێت، مەبەستیان پێ دەربرِیوە.

مەحوی دەڵێ:

ئەم عالەمە کە مونتەظیری جیلوەی ئەو مەهەن
دەمرن بەو ئینتیظارە هەموولا «بلا خصوص»

بەیتەکەم بە رێنووسی دیوانەکەی مەحوی ڕاگوێست. لەم بەیتە سەرم سورِماوە. لێم سوورە کە لە تەعبیری «هەموو لابلا، همولا بلا، همولا بەلا، همو – لابە...» جارێکیان لە وەرگێرِانی «هەم» ی سەرەتای «هەموولا» وشەی «مەە» پەیدایە کە لە مەصرەعی یەکەمدا عالەم مونتەزیری جیلوەی ئەون بەڵام نازانم لە کوێوە ئەو وەرگێرِانە دەست دەکەوێ. جاریکی دیکە لە «هەموو لا بلا» کە بخوێندرێتەوە «هـ مو لا بە» ئەو «مو» ە لادەچێت و دەمێنێتەوە «ە – لا». «لابە - لابەرە دەگەیەنێ: وەک گوتم مەحوی زاری دەرەوەی بابان بەکار دەهێنێت».

ئەوەی دەمێنێتەوە لە «هەموو لا بلا خصوص» تەنها «لا خصوص» ە. بە جۆرێکی کە باشی بۆ ناچم لە «لا خصوص» مانەوەی «لا – بە واتای حرفی لام» مەبەستە. ئنجا کە ئەم بەدوا «هـ - لا» دا هات «هلال» دروست دەبێت کە ئەویش مەهەکەیە، دەکاتەوە یار. دەزانم شیکردنەوەکە ناتەواوە بەڵام پەنجەم لێی بەر نابێت چونکە ئاین و ئۆینی مەحوی گەڵتەی لەگەڵدا ناکرێ. دەقی شیعرەکە لە ڕواڵەتدا تێمان ناگایەنێ بۆچی عالەم لەو ئینتیزارە دەمرن. بەڵام ئەگەر «مەهـ - هلاڵ» لە شیعرەکەدا دۆزینەوەیان مەبەست بێ بەبەریەوە دەبێ چین لە دوا چین بمرن و نەیدۆزنەوە. قسە زۆرە، مەودا کورتە، ئەمەل دوورە!

خوێنەرانم بە خەیاڵی دڵی تەڕی هەموو شاعیرە کۆچ کردوەکانمان لەگەڵ مندا ئەم غەزەلەی مەحوی بخوێننەوە. لە هەموانەوە گوڵاو پژێنی یادی باغ و بەهەشتی دڵە بولبولەکەی مەحوی. ئاهەنگ گێرِی شەرەف و قودسییەتی کوردستان و کورد زمان بێ.

شمشادە ئەمە یا قەدە یا سەروی زەوانە
یا عەرعەرە یا نەخلی مرادی دڵ و جانە
داخۆ ئەمە ئەگریجەیە پەخشارە بەسەردا

یاسونبولە و کردوویە صەبا زولفی بەشانە
ئاهووی خوتەنە جیلوە دەکاتن لە خەطادا
یا چاوی ڕەشی فیتنە گەری سورمە کەشانە
دڵ هایمە دایم کە ئەمە قەترەیە داخو
یا جوزئەکی بێ جوزئە موسەمما بە دهانە
ئەم مەی صیفەتی خوون خورە وا نازک و سوورە
یاقووتی لەبە. یا گوڵە. یاقووتی ڕەوانە
ناڵاندم و فەرمووی کە ئەم ئازارە حەزینە
یا مەحوییە یا بولبولەکەی فەصلی خەزانە

بەغدا هەینی 8\1\1988

«...»